ΔΗΜΗΤΡΗΣ Α. ΚΑΤΣΟΡΙΔΑΣ

Πρώιμη εργατική τάξη κατά την επανάσταση του 1821

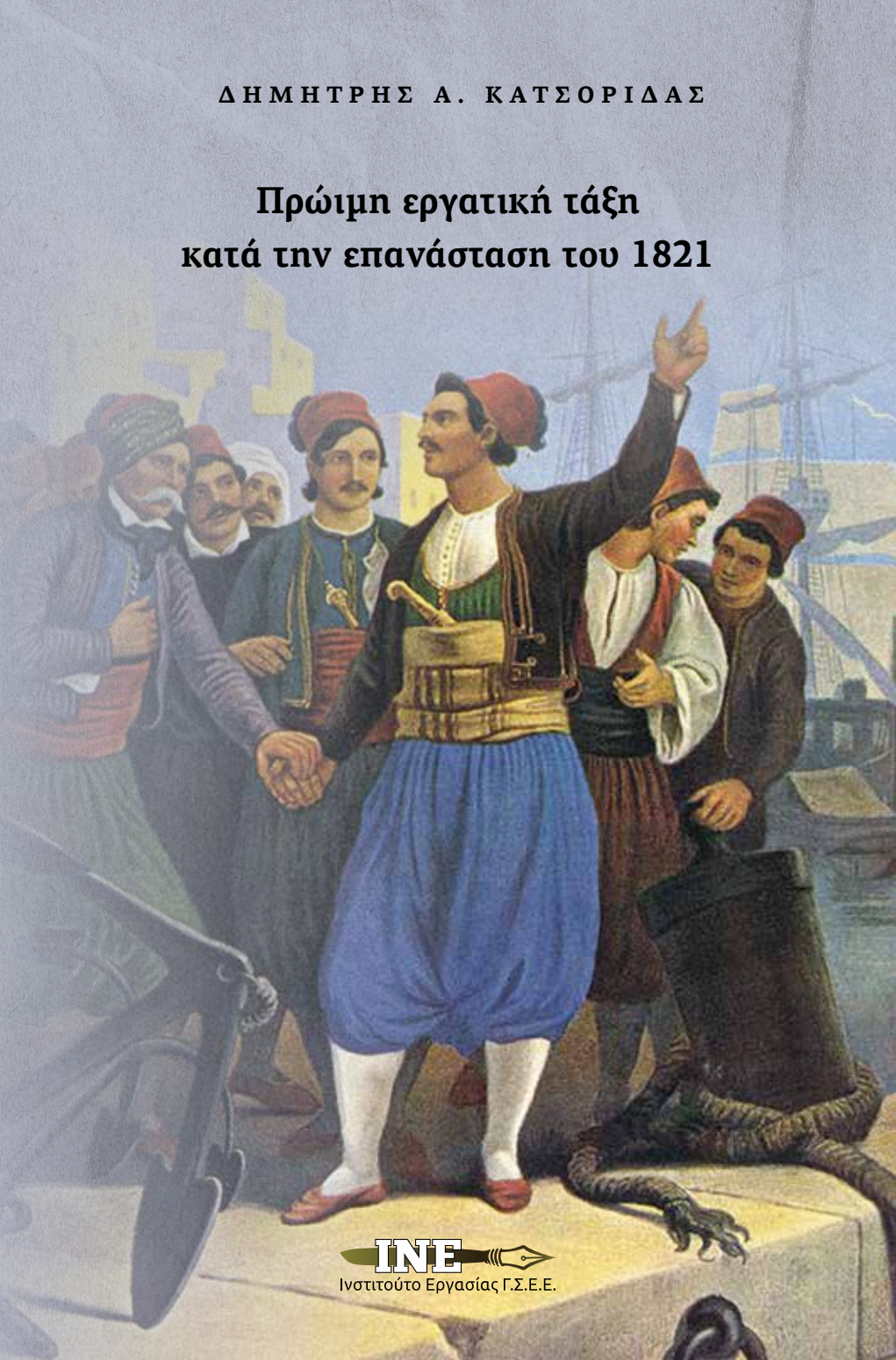

ΙΝΕ
Ινστιτούτο Εργασίας Γ.Σ.Ε.Ε.

ΔΗΜΗΤΡΗΣ Α. ΚΑΤΣΟΡΙΔΑΣ

Πρώιμη εργατική τάξη κατά την επανάσταση του 1821

Πρώιμη εργατική τάξη
κατά την Επανάσταση του 1821

Copyright @ ΙΝΕ-ΓΣΕΕ, Δημήτρης Α. Κατσορίδας
1η Έκδοση: Μάρτιος 2021
ISBN: 978-618-5483-23-4

Οι απόψεις που διατυπώνονται στην παρούσα εργασία
δεν εκφράζουν κατ' ανάγκη τις θέσεις της ΓΣΕΕ

Ιουλιανού 24, Αθήνα 10434
Τηλ.: 210.82.02.230, 210.82.02.231
www.inegsee.gr

Art Direction – Design: Αμαλία Χριστακοπούλου

Παραγωγή – Εκτύπωση: ΚΑΜΠΥΛΗ ΑΕΒΕ, www.kambili.gr

Διόρθωση κειμένου: Ανθή Μπίσσα

Εξώφυλλο: Ο Αντώνιος Οικονόμου κηρύσσει την Επανάσταση στην Ύδρα. Λιθογραφία εμπνευσμένη από το Λεύκωμα του Π. Φον Ες. Τετραχρωμία, κατ' αντιγραφήν των εν Μονάχω εικόνων, με επεξηγηματικά κείμενα, σε πρόλογο του Σπύρου Π. Λάμπρου, *Το ηρώον του Αγώνος*, Αθήνα, Ελληνική Εκδοτική Εταιρεία, 1910. Ηλεκτρονική πηγή: https://argolikivivliothiki.gr/2015/03/04/antonis-oikonomou/

Ευχαριστώ τον Δημήτρη Λιβιεράτο, τον Γιώργο Αργείτη, τον Δημήτρη Παπανικολόπουλο και τον Γιώργο Κολλιά για τη βοήθεια που μου πρόσφεραν κατά τη διάρκεια της συγγραφής του παρόντος βιβλίου.
Είναι αυτονόητο ότι τα όποια λάθη βαραίνουν τον συγγραφέα.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ 5

1. ΟΙ ΑΠΑΡΧΕΣ ΤΗΣ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΤΙΚΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΕΡΓΑΤΙΚΗΣ ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗΣ 9

1.1 Η εμπορευματοποίηση της παραγωγής 10

1.2 Το παροικιακό φαινόμενο 14

1.3 Η δυναμική της ελληνικής ναυτιλίας 16

1.4 Άλλες οικονομικές δραστηριότητες (βιοτεχνία, καλλιέργειες) 20

1.5 Η αλλαγή της κατάστασης. Η διαμόρφωση των συνθηκών της εξέγερσης 23

2. ΠΑΡΑΓΩΓΙΚΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΚΑΙ ΠΑΡΑΓΩΓΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ 33

2.1 Η ανάπτυξη των μισθωτών δραστηριοτήτων. Η περίπτωση της ναυτιλίας 34

2.2 Κοινωνική συμμαχία και ηγεμονία της αστικής τάξης στην Επανάσταση του 1821 38

3. ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΙ ΑΓΩΝΕΣ ΚΑΙ ΠΡΩΙΜΗ ΕΡΓΑΤΙΚΗ ΤΑΞΗ 43

3.1 Ο χωρισμός της εργασίας από το κεφάλαιο. Οι απαρχές 44

3.2 Το ναυτεργατικό δυναμικό 46

3.3 Οι κολίγοι, οι ακτήμονες και τα σινάφια 51

3.4 Οι πρώτες δυναμικές κοινωνικές αντιδράσεις 54

ΕΠΙΛΟΓΟΣ 73

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ 79

ΕΙΣΑΓΩΓΗ*

Τα 200 χρόνια από την έναρξη της Ελληνικής Επανάστασης του 1821 έδωσαν το έναυσμα για το άνοιγμα μιας ευρείας συζήτησης, αλλά και αναστοχασμού αυτού του σπουδαίου ιστορικού γεγονότος, προφανώς επειδή εξακολουθεί να αναμετράται και με σύγχρονα ερωτήματα. Και πρόκειται όντως για ένα σπουδαίο γεγονός, με οικουμενικές διαστάσεις για την εποχή του, αν αναλογιστούμε το ιστορικό πλαίσιο.

Η Επανάσταση συντελέστηκε σε μια περίοδο κατά την οποία είχαν ηττηθεί οι ριζοσπαστικές ιδέες της Γαλλικής Επανάστασης, είχε αποκατασταθεί η μοναρχία και κυριαρχούσε η Ιερά Συμμαχία των, τότε, μεγάλων δυνάμεων (Ρωσία, Αυστροουγγαρία, Πρωσία, Αγγλία και αργότερα και η Γαλλία), η οποία απέτρεπε με κατασταλτικά μέτρα κάθε μορφή εξέγερσης.[1] Ο κύριος υπονομευτής, που επέφερε και το μεγαλύτερο πλήγμα στην Ιερά Συμμαχία, ήταν η Ελληνική Επανάσταση, η οποία έδωσε και το ουσιαστικό τέλος, το 1823, αυτού του ανελεύθερου θεσμού.

Ο 18ος αιώνας είναι μια κρίσιμη ιστορική περίοδος. Τότε αρχίζει να διαμορφώνεται η παγκόσμια αγορά, ως βασική λειτουρ-

---

* Το εν λόγω κείμενο είχε ξεκινήσει να γράφεται από το φθινόπωρο του 2020. Εντούτοις, την ώθηση για την περαιτέρω επεξεργασία και ολοκλήρωσή του μου την έδωσε το άρθρο του Γ. Αλεξάτου, με τίτλο «Καπιταλιστική ανάπτυξη και εργατική τάξη στις παραμονές της Επανάστασης του 1821», του οποίου πολλά τμήματα, όπως και η αξιοποίηση των βιβλιογραφικών αναφορών του, περιελήφθησαν στο παρόν πόνημα. Ο Γ. Αλεξάτος είναι συγγραφέας και ιστορικός–ερευνητής.

1. Η υπογραφή της Συνθήκης με την οποία συνήφθη η συμμαχία των Μεγάλων Δυνάμεων έγινε τον Σεπτέμβριο του 1815, ενώ το 1918 προσχώρησε και η Γαλλία. Η Αγγλία, παρ' ότι δεν είχε τυπικά προσχωρήσει, εντούτοις διατηρούσε σχέσεις και επαφές.

γία του κεφαλαιοκρατικού συστήματος και ο διεθνής καταμερισμός εργασίας, ενώ είχαν ήδη αρχίσει να διαμορφώνονται από τον 16ο αιώνα οι αποικιακές σχέσεις. Ο 18ος αιώνας είναι ο αιώνας που κανένα γεγονός δεν είναι μόνο τοπικό, αλλά αποκτά ευρύτερη σημασία. Είναι ο αιώνας που μέσα σε αυτές τις συνθήκες διεθνοποίησης διαμορφώνεται η νέα κοινωνική, οικονομική και πολιτική πραγματικότητα στον ελλαδικό χώρο, η οποία τελικά οδήγησε στην Επανάσταση του 1821.

Όμως, ενώ έχουν αναλυθεί σε πλήθος δημοσιευμάτων, διάφορες παράμετροι (οικονομικοί, πολιτικοί, κοινωνικοί) σχετικά με την Επανάσταση του 1821, εντούτοις, ακόμη και σ' αυτά, τα οποία θα μπορούσαν να ενταχθούν σε μια μαρξιστική προσέγγιση της ιστορίας και επικεντρώνουν, λιγότερο ή περισσότερο, στις ταξικές κοινωνικές διεργασίες της εποχής, απουσιάζουν οι αναφορές στην εργατική τάξη, όπως εύστοχα παρατηρεί ο Γ. Αλεξάτος.

Και συνεχίζοντας εξηγεί πως αυτό δεν είναι παράδοξο, καθώς η ανάπτυξη των καπιταλιστικών σχέσεων στον οθωμανικό κοινωνικό σχηματισμό ήταν περιορισμένη και η εργατική τάξη μόλις τότε άρχιζε να συγκροτείται κοινωνικά. Κατά συνέπεια, η βαρύτητά της στις ιδεολογικοπολιτικές αντιπαραθέσεις της περιόδου ήταν ελάχιστη έως και ασήμαντη. Παρ' όλα αυτά, θα ήταν λάθος να θεωρήσουμε πως η εργατική τάξη ήταν ανύπαρκτη τόσο γενικότερα στην Οθωμανική Αυτοκρατορία εκείνων των χρόνων όσο και στην επαναστατημένη Ελλάδα[2] ή ότι δεν υπήρξαν ευρύτερες κοινωνικές εντάσεις ή κατά τόπους λαϊκές εξεγέρσεις, κυρίως αγροτικές.

Το 1821, όπως κάθε επανάσταση, είχε διαφορετικά και αλληλοσυγκρουόμενα συμφέροντα και διακυβεύματα, επειδή κάθε

2. Γ. Αλεξάτος, «Καπιταλιστική ανάπτυξη και εργατική τάξη στις παραμονές της Επανάστασης του 1821», στο http://ergasianet.gr, 27 Ιανουαρίου 2021.

κοινωνική ομάδα απέδιδε σε αυτή διαφορετικό κοινωνικό περιεχόμενο. Υπήρχε μια «οιονεί ταξική διαπάλη», όπως λέει ο Σ. Ασδραχάς.[3] Γι' αυτό, η Επανάσταση του 1821 ενέχει πολλές αναγνώσεις και παραμέτρους. Μία από αυτές, η οποία, όπως είπαμε, συνήθως υποτιμάται, είναι η κατάσταση των εργαζόμενων υποτελών τάξεων.

Υπό αυτήν την έννοια, έχει ιδιαίτερη αξία, από την πλευρά του εργατικού κινήματος, να δούμε ποια ήταν η συμμετοχή αυτών των τάξεων, μέσα στο συγκεκριμένο ιστορικό πλαίσιο, κάτι το οποίο επιχειρεί να αναδείξει η παρούσα εργασία.

Για να το καταδείξουμε, παρακολουθήσαμε τόσο την περίοδο πριν από την Επανάσταση, δηλαδή την ανάπτυξη, κατά τον 18ο αιώνα, της ανερχόμενης αστικής τάξης και της ανάδυσης των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής σε όλες τις οικονομικές δραστηριότητες που εμπλέκεται (εμπόριο, ναυτιλία, βιοτεχνία, γεωργία), και στις οποίες απασχολείται ένα πολυπληθές τμήμα μισθωτών εργαζομένων, όσο και τις κοινωνικές αντιδράσεις και τους ταξικούς ανταγωνισμούς που υπήρξαν από μεριάς των πληβειακών στρωμάτων καθ' όλη αυτή τη διαδικασία, ακόμη και κατά τη διάρκειά της. Μάλιστα, τα πληβειακά στρώματα, ιδιαίτερα της πολυπληθούς κατηγορίας των φτωχών αγροτών, αλλά και των ναυτών, των υπαλλήλων των εμπορικών εταιρειών, των μισθοσυντήρητων των συντεχνιών κ.λπ., απέκτησαν γρήγορα εξεγερσιακή συνείδηση, υπό την επιρροή και την ηγεμονία των φιλελευθέρων αστικών ριζοσπαστικών ιδεών του Διαφωτισμού και της Γαλλικής Επανάστασης, για ελευθερία και ισότητα, εναντίον των καταπιεστών τους, είτε αυτοί ήταν αλλόθρησκοι είτε ομόθρησκοι και ομοεθνείς τους. Και δεν θα μπορούσε να γίνει αλλιώς, επειδή για να γίνει μια επανάσταση, πόσω μάλλον να

3. Σ. Ασδραχάς, «Προϋποθέσεις της Επανάστασης του 1821», εφ. *Η Αυγή*, 26-3-2011.

επικρατήσει, πρέπει να εμπλακούν *«οι υποτελείς των αρχόντων, οι αγρότες, οι ποιμένες, οι ναυτικοί, οι ραγιάδες, ο λαός* [...]. *Και μπήκαν δίνοντας έκτοτε, με τον καλό ή με τον κακό τρόπο* [...] *τον τόνο στις εξελίξεις των γεγονότων»*.[4]

Η Επανάσταση του 1821 με τις πρωτοφανείς θεσμικές και πολιτειακές αλλαγές που προώθησε, οι οποίες συνδέονται άμεσα με την εμπλοκή των μαζών για δημοκρατικούς θεσμούς αντιπροσώπευσης, αμφισβήτησε όλο το παλιό συντηρητικό και αντιδραστικό οικοδόμημα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, στο όνομα της ελευθερίας. Ταυτόχρονα, αποτέλεσε και μια σημαντική ιστορική τομή για τα ευρωπαϊκά δεδομένα, διαταράσσοντας τις τότε ισορροπίες της Ιεράς Συμμαχίας, με τη δημιουργία ενός νέου αστικού κράτους και άρα μιας νέας μορφής ταξικής εξουσίας, της οποίας η αμφισβήτηση *«αποτελεί, αναμφίβολα,* [τη σύγχρονη] *αναγκαιότητα για την εργατική τάξη και την κοινωνική πλειοψηφία»*.[5]

4. Γ. Μαργαρίτης, «Το 1821 ανάμεσα στο μύθο και στην αλήθεια. Καλύτερα μιας ώρας...», εφ. *Ελευθεροτυπία*, 26-3-2011, σελ. 26.

5. Γ. Μηλιός, *1821. Ιχνηλατώντας το Έθνος, το Κράτος και τη Μεγάλη Ιδέα*, εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2020, σελ. 19.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1:
ΟΙ ΑΠΑΡΧΕΣ ΤΗΣ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΤΙΚΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΕΡΓΑΤΙΚΗΣ ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗΣ

Η Ελλάδα είναι μια χώρα στην οποία ο καπιταλισμός εμφανίστηκε με ιδιομορφίες, εξαιτίας της κατοχής όλης της Βαλκανικής από την Οθωμανική Αυτοκρατορία, η οποία, λόγω των καθυστερημένων κοινωνικών και οικονομικών της δομών, στεκόταν εμπόδιο στην επιταχυνόμενη αστική ανάπτυξη-εξέλιξη στην περιοχή και στον διευρυνόμενο κεφαλαιοκρατικό μετασχηματισμό του υπό διαμόρφωση ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού.

Όμως, αυτή η ιστορική περιπέτεια του ελληνικού κεφαλαίου δεν αναιρεί το γεγονός ότι ο τρόπος που αναπτύχθηκε ο καπιταλισμός στην Ελλάδα οδήγησε στην κυριαρχία του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής και στην ηγεμονία της αστικής τάξης.

1.1 Η εμπορευματοποίηση της παραγωγής

Η κρίση του *ασιατικού τρόπου παραγωγής* που είχε εγκαθιδρυθεί από την Οθωμανική Αυτοκρατορία και η διαμόρφωση των νέων αστικών σχέσεων παραγωγής στον ελλαδικό χώρο από τις αρχές του 18ου αιώνα, βοήθησαν στη συγκρότηση της ελληνικής εθνικής συνείδησης και στην ωρίμανση του αιτήματος δημιουργίας ανεξάρτητου ελληνικού κράτους, όπως θα δούμε στη συνέχεια.

Στον ελλαδικό χώρο είχαν ήδη αναπτυχθεί, τον 18ο αιώνα, μια σειρά εμποροβιοτεχνικών και εμποροναυτιλιακών κέντρων, κυρίως σε ορεινές περιοχές της ηπειρωτικής Ελλάδας και σε νησιά, που εποικίστηκαν κατά τους πρώτους αιώνες της οθωμανικής κατάκτησης από χριστιανικούς πληθυσμούς (ελληνόφωνους και μη), οι οποίοι ήθελαν να αποφύγουν την άμεση καταπίεση.[6]

Συγκεκριμένα, η ελληνική αστική τάξη, πριν ακόμη από την Επανάσταση του 1821, έχει αρχίσει να αναπτύσσεται ως εμπο-

6. Κ. Μοσκώφ, *Εισαγωγικά στην ιστορία του κινήματος της εργατικής τάξης. Η διαμόρφωση της εθνικής και κοινωνικής συνείδησης στην Ελλάδα*, εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 1988, σελ. 71-84.

ρική, εφοπλιστική και βιοτεχνική-μανιφακτούρικη (π.χ. Βέροια, Νάουσα, Καστοριά, Σιάτιστα, Κοζάνη, Τίρναβος, Αμπελάκια, Ζαγορά, Χίος). Η Θεσσαλονίκη, η Πόλις, η Σμύρνη, το Πήλιο, η Ήπειρος (Γιάννενα, Άρτα), η Κέρκυρα, η Πελοπόννησος (με την Καλαμάτα, την Πάτρα, την Τρίπολη), η Λάρισα, η Λειβαδιά, το Ηράκλειο και άλλα μέρη καθίστανται κέντρα του διαμετακομιστικού εμπορίου.[7] Ο Σ. Μάξιμος, αναφορικά μ' αυτό, γράφει ότι στις αρχές του 18ου αιώνα

> «το τοπικό εμπόριο στις περιοχές της κεντρικής και δυτικής Μακεδονίας, στην Ήπειρο, στη Θεσσαλία, στην Πελοπόνησο και τα Νησιά ήτανε κατά το μεγαλύτερο μέρος του, σε χέρια ελληνικά. [...] το ελληνικό εμπορικό κεφάλαιο έπαιρνε μια ξεχωριστή θέση σ' όλες τις μεγάλες αγορές της Ανατολής και τις συνέδεε με τη λοιπή Μεσόγειο και την Ευρώπη.
>
> Η εξάπλωση αυτή είναι ένα από τα πιο αξιοπρόσεκτα φαινόμενα στη σύγχρονη ιστορία της νοτιοανατολικής Ευρώπης και της Εγγύς Ανατολής».[8]

Φαίνεται ότι η εμπορευματοποίηση της παραγωγής, ως σύστημα χρηματικών ανταλλαγών, είχε γενικευτεί πριν ακόμη την Επανάσταση του 1821, επιταχύνοντας τη διαδικασία κεφαλαιακής συσσώρευσης και μιας επεκτατικής οικονομικής δυναμικής. Ο Μάξιμος, για να καταδείξει την περαιτέρω δυναμική ανάπτυξης και επέκτασης του ελληνικού κεφαλαίου συμπλήρωνε τα εξής:[9]

---

7. Γ. Κορδάτος, *Η κοινωνική σημασία της ελληνικής επαναστάσεως του 1821*, εκδόσεις Επικαιρότητα, Αθήνα 1983, σελ. 81. Βλέπε και Η. Νικολόπουλος, «Οι κοινωνικοοικονομικές και θεσμικές προϋποθέσεις της Επανάστασης του 1821», περιοδικό *Τετράδια*, Χειμώνας-Φθινόπωρο 2021, τεύχος 76-78, σελ. 101.

8. Σ. Μάξιμος, *Η αυγή του ελληνικού καπιταλισμού*, εκδόσεις Στοχαστής, τρίτη έκδοση, Αθήνα 1973, σελ. 16.

9. Για μια πιο αναλυτική παρουσίαση των πρώτων βημάτων της ανάπτυξης του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού δες Δ. Κατσορίδας, «Η ιδιαιτερότητα των απόψεων του Σεραφείμ Μάξιμου σχετικά με τον χαρακτήρα και την ανάπτυξη

> «Τόσο η Ουγγαρία, όσο και η μέση Ευρώπη γενικά, τραβούσανε μεγάλες ποσότητες μπαμπάκι και μαλλί, αργότερα δε νήματα και ειδικότητες χειροτεχνικές, όπως τα γουναρικά της Καστοριάς. Γενικά, μπορούμε να πούμε πως η κλασική μακεδονοθεσσαλική ελληνική ζώνη της μεγάλης χειροτεχνίας (Βέροια-Νάουσα-Καστοριά-Σιάτιστα-Κοζάνη-Τύρναβος-Αμπελάκια) εργαζότανε κατά κύριο λόγο με τις μεσευρωπαϊκές χώρες.
>
> Προκειμένου για τη χειροτεχνία, ο αναγνώστης θα βρή, μέσα στα κείμενα που παραθέτουμε, πληροφορίες πολύτιμες, σχετικά με το μετάξι Ζαγοράς, τα υφάσματα (μπατίστες) και τα νήματα Τυρνάβου, καθώς και τα μεταξωτά της Χίου. Θα διακρίνη ακόμα, ανάμεσα από τις στατιστικές που δίνουν αναλυτικά τις ελληνικές εξαγωγές, τα στοιχεία εκείνα που φανερώνουν τη πρόοδο της ελληνικής νηματουργίας και υφαντουργίας της εποχής. Σημειώνουμε μονάχα ότι κατά μια προξενική έκθεση από την Άρτα ο Τύρναβος έστελνε νήματα στη Γαλλία, πολύ πριν εμφανιστούν τ' Αμπελάκια, ότι η Θεσσαλονίκη και τα Γιάννενα βγάζανε στο εξωτερικό υφάσματα (αμπάδες, αλατζάδες, μπατίστες) σε σημαντικές ποσότητες». [10]

Έτσι, στις αρχές του 19ου αιώνα, σε συνολικό πληθυσμό 2.643.000 κατοίκων στις περιοχές που αποτελούν το σημερινό ελληνικό κράτος,[11] η βιοτεχνία, στα 1800, απασχολούσε 40.000-50.000 άτομα,[12] ενώ συνολικά η βιομηχανική-βιοτεχνική παρα-

---

του ελληνικού καπιταλισμού», περιοδικό *Σπάρτακος*, Ιούνιος 2002, τεύχος 65. Επίσης, σχετικά με την προεπαναστατική ανάπτυξη της ελληνικής αστικής τάξης βλ. και στο Γ. Κορδάτος, *Η κοινωνική σημασία της ελληνικής επαναστάσεως του 1821*, ό.π., σελ. 80-94.

10. Σ. Μάξιμος, *Η αυγή του ελληνικού καπιταλισμού*, ό.π., σελ. 38-39.

11. Κ. Μοσκώφ, *Εισαγωγικά στην ιστορία του κινήματος της εργατικής τάξης*, ό.π., σελ. 76.

12. Κ. Μοσκώφ, *Εισαγωγικά στην ιστορία του κινήματος της εργατικής τάξης*, ό.π., σελ. 79.

γωγή ξεπερνούσε το 30% της συνολικής παραγωγής.[13] Η νηματουργία βαμβακιού και μαλλιού, η μεταξουργία και η βαφική αποτελούν τους κυριότερους πόλους της οικονομικής ανάπτυξης στον ορεινό ελλαδικό χώρο. Η μεταξουργία είχε αναπτυχθεί από την εποχή του Βυζαντίου ακόμη. Αναπτύχθηκε, ακόμη, η καλλιέργεια μουριάς στην Πελοπόννησο, που ήταν η τροφή του μεταξοσκώληκα που παράγει το κουκούλι, απ' όπου στη συνέχεια παράγεται το μετάξι. Η καλλιέργεια της μουριάς ευδοκίμησε ιδιαίτερα σε περιοχές όπως η Καλαμάτα και η Λακωνία. Τον 18 αιώνα, η Λακωνία έστελνε 15.000 τόνους μετάξι στη Μασσαλία, αξίας 5 εκατομμυρίων γαλλικών φράγκων.[14]

Σε αυτήν την ανάπτυξη συνέβαλε και η Συνθήκη του Κιουτσούκ- Καϊναρτζή, μέσω της οποίας ενισχύθηκε και αναπτύχθηκε ο ελληνικός εμπορικός στόλος, όπως θα δούμε στη συνέχεια, δίνοντας διέξοδο στο συσσωρευμένο εμπορικό κεφάλαιο.

> «[Η] συνθήκη του Κιουτσούκ-Καϊναρτζή, που τερματίζει το ρωσοτουρκικό πόλεμο, στα 1774, δίνει τη δυνατότητα σε όλους τους χριστιανούς υπηκόους της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας να χρησιμοποιήσουν τη ρωσική προστασία [...]. Η διάνοιξη της Μαύρης θάλασσας και της ρωσικής αγοράς στο ελληνικό εμπόριο, ο ηπειρωτικός αποκλεισμός και οι ναπολεόντειοι πόλεμοι, προσφέρουν καινούργιες δυνατότητες στην ελλαδική οικονομία· η οικονομική απογείωση αγκαλιάζει, από τα 1780-1790, τα εμπορευματικά κέντρα του βουνού, από τα 1790 το σύνολο του ελλαδικού χώρου.
>
> Η οικονομική δραστηριότητα θα συγκεντρωθεί σε τρεις τομείς· στα βιοτεχνικά κέντρα, στα ναυτικά νησιά, αρ-

13 Β. Κρεμμυδάς, *Εισαγωγή στην ιστορία της νεοελληνικής κοινωνίας (1700-1821)*, εκδόσεις Εξάντας, Αθήνα 1988, σελ. 145.

14. Τα στοιχεία αναφέρονται στο Δ. Λιβιεράτος, *Περιδιάβαση στην ελληνική ιστορία και οικονομία (19ος-20ος αιώνας)*, εκδόσεις Κουκκίδα, Αθήνα 2019, σελ. 108.

γότερα στις πλουσιότερες σταφιδοπαραγωγικές πεδινές εκτάσεις».[15]

1.2 Το παροικιακό φαινόμενο

Τα όρια της δραστηριότητας της νεοσύστατης αστικής τάξης ξεπερνούν τον ελλαδικό χώρο και επεκτείνονται στη Βαλκανική Χερσόνησο, στη Μικρά Ασία, στη Νότια Ρωσία (Οδησσός), στην Αίγυπτο, στη Μεσόγειο (κυρίως στην Τεργέστη και στη Βενετία στην Ιταλία και στη Μασσαλία στη Γαλλία) και στην Κεντρική Ευρώπη (Αυστρία, Γερμανία), όπου το ελληνικό εμπορικό κεφάλαιο ακμάζει. Μάλιστα, διατηρούν στον τόπο εγκατάστασής τους τη γεωγραφική προέλευσή τους. Για παράδειγμα, στα λιμάνια της Αδριατικής οι παροικίες αποτελούνται από Επτανήσιους, στην Κεντρική Ευρώπη από Μακεδόνες, στις παραδουνάβιες χώρες από Ελληνόβλαχους, στη Μικρά Ασία από Χιώτες, ενώ οι Πόντιοι εγκαθίστανται στα παράλια του Καυκάσου, της Αζωφικής και της Κριμαίας.[16]

Επιπλέον, είχαν δημιουργηθεί και μεγάλοι εμπορικοί οίκοι από ελληνικά κεφάλαια, όπως η μεγάλη εταιρεία Ράλλη στις Ινδίες, η εταιρεία των αδελφών Λιβιεράτου για την εμπορία καφέδων Αιθιοπίας και Αραβικής Χερσονήσου, με παρακλάδια στην Υεμένη (τότε Ακτή των Πειρατών), απ' όπου έφερναν τον καφέ Μόκα σε όλη την Ευρώπη. Όμως, και η πρώτη ασφαλιστική εταιρεία Ελλήνων κεφαλαιούχων ιδρύθηκε το 1789 στην Τεργέστη με το όνομα Societa d'assuratione.[17]

15. Κ. Μοσκώφ, *Εισαγωγικά στην ιστορία του κινήματος της εργατικής τάξης*, ό.π., σελ. 78-79.

16. Κ. Μοσκώφ, *Εισαγωγικά στην ιστορία του κινήματος της εργατικής τάξης*, ό.π., σελ. 87.

17 Οι πληροφορίες αντλήθηκαν από το Δ. Λιβιεράτος, *Περιδιάβαση στην ελληνική ιστορία και οικονομία (19ος-20ος αιώνας)*, ό.π., σελ. 132.

Η διαμόρφωση αυτής της πρώιμης ελληνικής αστικής τάξης, μέσω και αυτών των δραστηριοτήτων, που αναπτύσσονται έξω από τον ελλαδικό χώρο, συμβάλλει και στη συγκρότηση και ενίσχυση των παροικιών του Ελληνισμού της διασποράς,[18] οι οποίες υπήρξαν από τους βασικούς φορείς των ιδεών του Διαφωτισμού και της Γαλλικής Επανάστασης και συνέβαλαν στη διαμόρφωση της εθνικής συνείδησης με την ίδρυση σχολείων, την ενίσχυση για έκδοση βιβλίων, εφημερίδων, κ.λπ.

Μάλιστα, η εκδοτική δραστηριότητα κατά τα χρόνια της Επανάστασης ήταν εντυπωσιακή, όπως επίσης και ο αριθμός των συνδρομητών. Τυπογραφεία είχαν δημιουργηθεί τόσο έξω από τον ελλαδικό χώρο όσο και εντός αυτού (Ύδρα, Αθήνα, Ερμούπολη, Μεσολόγγι, Σάμος, Κόρινθος, Χίος, Τήνος, Ψαρά).[19] Το ένα πέμπτο της συνολικής παραγωγής αυτοτελών ελληνικών βιβλίων μεταξύ 1824 και 1832 προέρχεται από αυτά τα τυπογραφεία, ενώ αυξάνεται και το συνδρομητικό φαινόμενο, μέσα από ένα νέο αναγνωστικό κοινό, όπου ενώ στις περιοχές που θα απάρτιζαν το νέο ελληνικό κράτος, την εικοσαετία πριν από την Επανάσταση, διέμενε μόνο το 6,4% των συνδρομητών, διαφαίνεται ότι μεταξύ 1822 και 1832 διαμένει το 36,8% των συνδρομητών.[20]

Σ' αυτήν την περίοδο οι Έλληνες αστοί είναι έμποροι και πλοιοκτήτες (εφοπλιστές), οι οποίοι συνεργάζονται στενά με το ευρωπαϊκό βιομηχανικό κεφάλαιο, το οποίο βοηθούν στη διακίνηση των προϊόντων του. Παράλληλα, αξιοποιώντας τη γεωγραφική

18 Γ. Αλεξάτος, *Η εργατική τάξη στην Ελλάδα. Από την πρώτη συγκρότηση στους ταξικούς αγώνες του Μεσοπολέμου*, εκδόσεις Ρωγμή, Αθήνα 1997, σελ. 29.

19 Για περισσότερα βλ. Δ. Λιβιεράτος, *Περιδιάβαση στην ελληνική ιστορία και οικονομία (19ος-20ος αιώνας)*, ό.π., σελ. 59-62.

20 Τα στοιχεία αναφέρονται στο Πόπη Πολέμη, «Το βιβλίο και οι αντινομίες των επαναστατικών καιρών», εφ. *Η Αυγή*, 21-2-2021, σελ. 26 και 39.

θέση της χώρας και απαλλαγμένοι από ιδεολογικούς-θρησκευτικούς περιορισμούς, οι οποίοι ήταν ιδιαίτερα έντονοι στην οθωμανική άρχουσα τάξη, οι Έλληνες αστοί ευνοούνταν και από τα ιδιαίτερα προνόμια που κατείχε, μετά την Άλωση της Κωνσταντινούπολης, η Ελληνορθόδοξη Εκκλησία στην πολιτική ζωή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας,[21] όπως εκτάσεις γης, ιδιοποίηση φόρων (δοσίματα) από την εκμετάλλευση της γης, πολιτικές αρμοδιότητες διαχείρισης όλου του ορθόδοξου χριστιανικού πληθυσμού (ελληνικής, σλαβικής, αλβανικής και βουλγάρικης καταγωγής), και με τη διάδοση της ελληνικής γλώσσας εφόσον αυτή ήταν η επίσημη γλώσσα του Πατριαρχείου,[22] αλλά και η μόνη γλώσσα του εμπορίου στα Βαλκάνια. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα πολλοί έμποροι των Βαλκανίων, ανεξάρτητα από την εθνική τους προέλευση, να μιλούν όχι μόνο τα ελληνικά, αλλά και να παίρνουν συχνά ελληνικά ονόματα ή να δίνουν αρχαιοελληνικά ονόματα στα παιδιά τους.

1.3 Η δυναμική της ελληνικής ναυτιλίας

Την ίδια περίοδο έχουμε και την πολύ σημαντική ανάπτυξη της ελληνικής ναυτιλίας, καθώς τα νησιά αποτέλεσαν έναν ακόμη πόλο της νεοελληνικής αναγέννησης, ιδιαίτερα η Ύδρα, οι Σπέτσες, τα Ψαρρά, η Μύκονος, η Κάσος, η Σύμη, η Σκιάθος, όπου ασκείται σημαντική συσσώρευση ναυτιλιακού κεφαλαίου.[23]

Άλλοι ναυτότοποι ήταν ο Πόρος, η Σκόπελος, το Τρίκερι, η Σαντορίνη, η Τήνος, η Άνδρος, η Πάτμος, η Λήμνος, η Λέσβος, οι

21 Γ. Αλεξάτος, «Καπιταλιστική ανάπτυξη και εργατική τάξη στις παραμονές της Επανάστασης του 1821», ό.π.

22 Γ. Μηλιός, *Ο ελληνικός κοινωνικός σχηματισμός. Από την επέκταση στην ανάπτυξη*, εκδόσεις Εξάντας, Αθήνα 1988, σελ. 169-170.

23. Κ. Μοσκώφ, *Εισαγωγικά στην ιστορία του κινήματος της εργατικής τάξης*, ό.π., σελ. 79-80.

Κυδωνίες, η Σάμος, το Καστελλόριζο κ.λπ.[24] Επίσης, στην Κεφαλονιά, στο Μεσολόγγι, στο Γαλαξίδι, στο Αιτωλικό, στον Αμβρακικό αναπτύσσονται ισχυρές ναυτιλιακές επιχειρήσεις.[25]

Ιστορικά, πρώτα αναπτύχθηκε η ναυτιλία των ακτών του Ιονίου, με κύριους ναυτότοπους την Κεφαλονιά και το Μεσολόγγι, και προς τα τέλη του 18ου αιώνα άρχισε να αναπτύσσεται το Γαλαξίδι. Συνολικά, ο ποντοπόρος εμπορικός στόλος των Ελλήνων, στον χώρο του Ιονίου, συνιστούσε πάνω από τα 2/3 του συνολικού ελληνόκτητου εμπορικού στόλου κατά το πρώτο μισό του 18ου αιώνα και το 50% του στόλου κατά το δεύτερο μισό του 18 αιώνα, όταν και άρχισε η άνοδος της αιγαιοπελαγίτικης ναυτιλίας.[26]

Επιπρόσθετα στοιχεία δείχνουν ότι ενώ την περίοδο 1780-1787 κατέφθαναν στη Μαύρη Θάλασσα 212 πλοία Ελλήνων υπό οθωμανική σημαία, την αμέσως επόμενη περίοδο, 1791-1806, αυτός ο αριθμός είχε υπερτετραπλασιαστεί σε 993 πλοία Ελλήνων. Επιπλέον, στη διάρκεια της περιόδου 1801-1821 υπήρχε μια ετήσια είσοδο 245 ελληνόκτητων πλοίων στο λιμάνι της Οδησσού, ήτοι το 59% όλων των αφίξεων, ενώ στο λιμάνι της Αλεξάνδρειας, οι Έλληνες κατείχαν το 57% των συνολικών αφίξεων στη διάρκεια της περιόδου 1780-1821. Το ίδιο έγινε και στα δυτικομεσογειακά λιμάνια, όπως του Λιβόρνο, της Γένοβας, της Βαρκελώνης, του Κάδιξ, της Λισαβόνας κ.ά.[27] Μέσα σε τρία

24. Τζελίνα Χαρλαύτη, «Ο Αγώνας κρίθηκε στη θάλασσα», εφ. *Η Καθημερινή*, 25-3-2021, σελ. 11.

25. Για μια πιο εκτεταμένη αναφορά σχετικά με την ανάπτυξη της ελληνικής ναυτιλίας πριν την επανάσταση του 1821, βλ. Σ. Μάξιμου, *Το ελληνικό εμπορικό ναυτικό κατά τον XVIII αιώνα*, εκδόσεις Στοχαστής, Αθήνα 1976.

26. Μ. Αντύπας, «Η οικονομική ανάπτυξη πριν την Επανάσταση, η διαμόρφωση της ελληνικής αστικής τάξης», εφ. *Ριζοσπάστης*, 30-31/1/2021, σελ. 22.

27. Τα στοιχεία αναφέρονται στο Μ. Αντύπας, «Η οικονομική ανάπτυξη πριν την Επανάσταση, η διαμόρφωση της ελληνικής αστικής τάξης», ό.π., σελ. 22.

χρόνια (γύρω στο 1800), περισσότερα από 2.000 εμπορικά σκάφη κατασκευάστηκαν σε όλα τα λιμάνια του ελλαδικού χώρου.[28] Μάλιστα, ο εμπορικός στόλος των τριών νησιών (Υδρα, Σπέτσες και Ψαρά) εθεωρείτο τότε ως ένας από τους μεγαλύτερους της Ευρώπης.[29] Κατείχαν δε περίπου το ένα τρίτο του συνολικού εμπορικού στόλου των Ελλήνων.[30] Ένα χαρακτηριστικό στοιχείο της ανάπτυξης της ελληνικής εμπορικής ναυτιλίας είναι ότι, κατά την περίοδο 1800-1812, το ποσοστό κέρδους της ξεπερνούσε το 100% επί του αρχικού κεφαλαίου.[31]

Όσον αφορά την απασχόληση, υπολογίζεται ότι η ναυτιλία, γύρω στο 1810, απασχολούσε 50.000 Έλληνες ναυτικούς, ενώ μεταξύ του 1790 και 1820, οι Έλληνες ναυτικοί αποτελούσαν περίπου το 5% του συνολικού ελλαδικού πληθυσμού, αλλά το 10%-15% του πληθυσμού του νότιου ελλαδικού χώρου, στον οποίο κυρίως αναπτύχθηκε η εμπορική ναυτιλία. Αν μάλιστα υπολογιστεί το σύνολο του ναυτικού πληθυσμού, δηλαδή το σύνολο των ασχολούμενων με τη ναυτιλία (οι εφοπλιστές, οι εργαζόμενοι στα ναυπηγεία, τα πληρώματα των πλοίων και οι οικογένειές τους), τότε ο ναυτικός πληθυσμός υπολογίζεται σε πάνω από 10% στον ελλαδικό χώρο κατά την περίοδο 1810-1820.[32]

---

28. Αναφέρεται στο Γ. Μηλιός, *Ο ελληνικός κοινωνικός σχηματισμός*, ό.π., σελ. 185.

29. Γ. Κορδάτος, *Η κοινωνική σημασία της ελληνικής επαναστάσεως του 1821*, ό.π., σελ. 84.

30. Τζελίνα Χαρλαύτη, «Ο Αγώνας κρίθηκε στη θάλασσα», ό.π.

31. Αναφέρεται στο Μ. Αντύπας, «Η οικονομική ανάπτυξη πριν την Επανάσταση, η διαμόρφωση της ελληνικής αστικής τάξης», ό.π., σελ. 22.

32. Τα στοιχεία και οι υπολογισμοί είναι από το Β. Κρεμμυδάς, *Εισαγωγή στην ιστορία της νεοελληνικής κοινωνίας (1700-1821)*, ό.π., σελ. 176-177 και 179. Για τη δυναμική της ελληνικής ναυτιλίας έχει εκτεταμένη αναφορά και ο Κ. Παπαρηγόπουλος, αλλά με μικρότερους αριθμούς. Υποστηρίζει πως το 1813, τα πλοία όλων των ελληνικών παραλιών και των νησιών ήταν 615, με 17.526 ναύτες, ενώ το 1816, οι αριθμοί ανέρχονται σε 700 και 18.000 αντίστοιχα. Μόνο το εμπορικό ναυτικό των τριών νησιών (Υδρα, Σπέτσες και Ψαρά), κατά το 1821, διέθετε 300 πλοία και

Βέβαια, σε συνδυασμό με την ανάπτυξη της ναυτιλίας, υπήρξε και αναπτυγμένη ναυπηγική βιομηχανία στον ελλαδικό χώρο, η οποία κινητοποιούσε έναν σημαντικό αριθμό από εργάτες και τεχνίτες για την κατασκευή πλοίων,[33] προκειμένου να καλυφθούν οι αυξημένες ανάγκες του εμπορίου που διεξήγαγε, όπως θα δούμε στο τρίτο μέρος.

Διαπιστώνουμε, συνεπώς, ότι το ελληνικό εμπορικό και ναυτιλιακό κεφάλαιο, κάνοντας την εμφάνισή του στον ευρύτερο χώρο της Ανατολικής Μεσογείου από πολύ νωρίς, άρχισε να παίρνει, από τον 18ο αιώνα, αυτήν την ιδιαίτερα *«ξεχωριστή θέση σ' όλες τις μεγάλες αγορές της Ανατολής»*, τις οποίες *«συνέδεε με τη λοιπή Μεσόγειο και την Ευρώπη»*. Η κυριαρχία του ήταν απόλυτη και βέβαια έγινε με ένα *«σκληρό ανταγωνισμό με τους εμπορικούς στόλους των ευρωπαϊκών χωρών»*.[34]

Έτσι, με την κήρυξη της Επανάστασης, οι Έλληνες διέθεταν έναν ισχυρό στόλο με πάνω από 700 εμπορικά ιστιοφόρα πλήρως εξοπλισμένα[35], ο οποίος μετατράπηκε ταχύτατα σε πολεμικό. Όμως, η δυναμική αυτού του στόλου οφείλεται πρωτίστως στο έμψυχο υλικό του, το οποίο ήταν τα έμπειρα πληρώματα που διέθετε. Συνεπώς, όπως επισημαίνει η Τζελίνα Χαρλαύτη, «*Η εποποιία του '21 δεν γράφτηκε ούτε με λίγα πολεμικά πλοία ούτε με μία χούφτα ήρωες. Γράφτηκε με χιλιάδες ναυτικούς και εκατοντάδες εμπορικά πλοία που κατά περιόδους γίνονταν πολεμικά, καταδρομικά ή παρέμειναν εμπορικά εξασφαλίζοντας επικοινωνία,*

12.000 ναύτες. Βλ. Κ. Παπαρηγόπουλου, *Ιστορία του ελληνικού έθνους*, εκδόσεις Χρ. Γιοβάνης, Αθήνα, χ.χ.έ., τόμος 8 [τόμος πέμπτος], βιβλίο δέκατο τέταρτο, σελ. 590-593.

33. Β. Κρεμμυδάς, *Εισαγωγή στην ιστορία της νεοελληνικής κοινωνίας (1700-1821)*, ό.π., σελ. 141.

34. Β. Κρεμμυδάς, *Εισαγωγή στην ιστορία της νεοελληνικής κοινωνίας (1700-1821)*, ό.π., σελ. 122.

35. Τζελίνα Χαρλαύτη, «Ο Αγώνας κρίθηκε στη θάλασσα», ό.π.

τροφοδοσία και πολεμοφόδια στις εμπόλεμες περιοχές, αποκλείοντας ή αποδεκατίζοντας τον εχθρό». Εξάπλωναν την επανάσταση στο Αιγαίο, έλεγχαν και απέκλειαν θαλάσσιους δρόμους, συνέδεαν τη νησιωτική και ηπειρωτική χώρα με την κεντρική διοίκηση και συγκέντρωναν οικονομικούς πόρους, κυρίως από τα νησιά και από τον κούρσο, εξασφαλίζοντας οικονομικές απολαβές και τη χρηματοδότηση του Αγώνα.[36]

1.4 Άλλες οικονομικές δραστηριότητες (βιοτεχνία, καλλιέργειες)

Γενικά, στο σύνολό της η ναυτιλία και η ναυπηγική βιομηχανία ήταν ο τομέας με τη μεγαλύτερη ακμή, ενώ ακολουθεί η βιομηχανία νημάτων και βαφής, κατόπιν η βιομηχανία σαπουνιού, η νηματουργία, αλλά και άλλοι τομείς παραγωγής, όπως η βυρσοδεψία, η πυριτιδοποιία, η αργυροχρυσοχοΐα, η σηροτροφία, οι τεχνίτες-κτίστες κ.ά. Αναφέρουμε ως παραδείγματα βιοτεχνικής ανάπτυξης τη μεταξουργία στην περιοχή του Μιστρά και γενικά στη νότια Πελοπόννησο, την αργυροχρυσοχοΐα με επίκεντρο τα Γιάννενα και τα χωριά Καλαρρύτες και Συράκο στην Ήπειρο, τη σαπωνοποιία ιδιαίτερα στην Κρήτη, τη σιδηρουργία στα μπαρουτάδικα της Δημητσάνας και στα μεταλλεία των Μαντεμοχω-

36. Τζελίνα Χαρλαύτη, «Ο Αγώνας κρίθηκε στη θάλασσα», ό.π. Εδώ, επίσης, να επισημάνουμε ότι τα κουρσάρικα πλοία, παρ' ότι έχουν πολλά κοινά με την πειρατεία, εντούτοις οι καταδρομές που διεξήγαγαν γίνονταν με τη σύμφωνη γνώμη της εθνικής κεντρικής διοίκησης (κυβέρνησης), η οποία εξέδιδε ειδικές άδειες για τις καταδρομές. Άρα η αρπαγή είχε μια νομιμότητα, με την προϋπόθεση να κατατίθεται το 1/3 από τη λεία στο Εθνικό Ταμείο, το 1/3 στον πλοιοκτήτη και το 1/3 στα πληρώματα για να μπορούν να συντηρηθούν. Αυτό συνέβαινε επειδή η χρηματοδότηση του πολεμικού στόλου γινόταν από το Εθνικό Ταμείο, όπως και άλλες πολεμικές ενέργειες και ανεφοδιασμοί, και υπό αυτήν την έννοια οι καταδρομικές (κουρσάρικες) επιχειρήσεις ήταν ένας σημαντικός πόρος προκειμένου να μπορεί να συνεχίζεται ο Αγώνας των επαναστατημένων Ελλήνων σε στεριά και θάλασσα.

ρίων της Χαλκιδικής, τη νηματουργία στη Θεσσαλία (στα Αμπελάκια, το Πήλιο κ.ά.) και στην Ήπειρο (Ζαγοροχώρια, Συρράκο), τα βαμβακομέταξα (αλατζάδες) στον Τύρναβο, κ.λπ.[37]

Είναι, λοιπόν, σε αυτόν τον τόσο προφυλαγμένο ορεινό όγκο της χώρας όσο και στο θαλάσσιο, που αναπτύσσονται πολλές παραγωγικές μονάδες, όπως *«τα Πυριτιδοποιεία της Δημητσάνας, τα Ναυπηγεία των Ναυτοτόπων, η Χαλκουργία, η Αργυροχοΐα, η Οπλουργία, η Σαγματοποιία»*. Άλλωστε, μην ξεχνάμε ότι σ' αυτήν την οικονομική άνθηση *«στηρίχτηκε η παιδεία, η επέκταση της Ορθόδοξης Εκκλησίας, το εμπόριο, οι συναλλαγές και όλες οι οικονομικές δραστηριότητες»*, δηλαδή *«Όλα αυτά τα υλικά και πνευματικά μέσα* [που] *βοήθησαν την επανάσταση»*.[38]

Επιπλέον, σημειώθηκε και σημαντική επέκταση των εμπορευματικών καλλιεργειών, όπως το σιτάρι, το βαμβάκι, το λάδι, το κρασί, ο καπνός, οι μουριές, και σε ορισμένες περιοχές η σταφίδα, οι οποίες συνδέονταν με τις εξωτερικές αγορές, ενώ έδωσαν τη δυνατότητα στον χριστιανό γαιοκτήμονα, που συγκέντρωνε τις ιδιότητες του φοροεισπράκτορα, του σαράφη και του προύχοντα (του γνωστού κοτζάμπαση), να αποκτήσει την ιδιότητα του εμπόρου των προϊόντων των εμπορευματικών καλλιεργειών.[39]

Να προσθέσουμε ότι με βάση τις φορολογικές μεταρρυθμίσεις που έγιναν προς τα τέλη του 17ου αιώνα, δόθηκε η δυνατότητα σε ισχυρούς αξιωματούχους (αγιάνηδες-ayan) και σε ισχυρές οικογένειες μουσουλμάνων και χριστιανών (κοτζαμπάσηδες),

37. Μ. Αντύπας, «Η οικονομική ανάπτυξη πριν την Επανάσταση, η διαμόρφωση της ελληνικής αστικής τάξης», ό.π., σελ. 21. Επίσης, στο Τ. Σταματόπουλου, *Ο εσωτερικός αγώνας*, εκδόσεις Κάλβος, Αθήνα 1979, τόμος τρίτος, σελ. 576-577.

38. Δ. Λιβιεράτος, *Περιδιάβαση στην ελληνική ιστορία και οικονομία (19ος-20ος αιώνας)*, ό.π., σελ. 27-28.

39. Η. Νικολόπουλος, «Οι κοινωνικοοικονομικές και θεσμικές προϋποθέσεις της Επανάστασης του 1821», ό.π., σελ. 101.

να αγοράζουν από την κεντρική διοίκηση το δικαίωμα μακρόχρονης ή και ισόβιας εκμίσθωσης των φόρων ολόκληρων περιοχών. Αποκτώντας, έτσι, ισχυρά χρηματικά αποθέματα, άρχισαν να αποκτούν το δικαίωμα της κατοχής-νομής και επικαρπίας γεωργικών εκμεταλλεύσεων, μέσω των οποίων άρχισαν να στρέφουν την αγροτική παραγωγή για την κάλυψη διευρυμένων αναγκών του εξωτερικού εμπορίου, δίνοντας ώθηση στην περαιτέρω εμπορευματοποίησή της και τον προσανατολισμό της προς συγκεκριμένα προϊόντα.[40]

Όσον αφορά τις καλλιέργειες, ορισμένες από αυτές ήταν και γεωγραφικά προσδιορισμένες, όπως για παράδειγμα η σταφίδα στη Βόρεια Πελοπόννησο και στα Επτάνησα, ή το βαμβάκι και ο καπνός στη Μακεδονία, στην Ήπειρο και τη Στερεά Ελλάδα.

Σε μια περίοδο κατά την οποία το εμπορικό κεφάλαιο της Δύσης τείνει να διαμορφώσει μια παγκόσμια αγορά μέσω της αποικιοκρατίας, η οικονομική διείσδυση στην Εγγύς Ανατολή προσδιορίζει για τη νεοσχηματιζόμενη ελληνική αστική τάξη έναν «ρόλο ενδιάμεσου» στην εκμετάλλευση της περιοχής, σύμφωνα με τον Μάξιμο.[41] Συνδέοντας τις δραστηριότητές τους με τη διείσδυση του δυτικού κεφαλαίου, οι Έλληνες αστοί συμμετείχαν, πρώτα απ' όλα, στην εκμετάλλευση των ομόδοξων χριστιανικών λαών της Βαλκανικής.[42]

---

40. Για περισσότερα βλ. τα εξής: α) Μ. Αντύπας, «Η οικονομική ανάπτυξη πριν την Επανάσταση, η διαμόρφωση της ελληνικής αστικής τάξης», ό.π., σελ. 20, και β) Κ. Σκολαρίκος, «Οι κοτζαμπάσηδες», εφ. *Ριζοσπάστης*, 20-21/2/2021, σελ. 20-21.

41. Σ. Μάξιμος, *Η αυγή του ελληνικού καπιταλισμού*, ό.π., σελ. 27.

42. Βλέπε στο Γ. Αλεξάτος, «Καπιταλιστική ανάπτυξη και εργατική τάξη στις παραμονές της Επανάστασης του 1821», ό.π., καθώς και στην αντίστοιχη προτεινόμενη βιβλιογραφία: α) Traian Stoianovich, «Ο κατακτητής ορθόδοξος Βαλκάνιος έμπορος», στο Σπύρος Ασδραχάς (επιμέλεια), *Η οικονομική δομή των βαλκανικών χωρών (15ος-19ος αι.)*, εκδόσεις Μέλισσα, Αθήνα 1979, σελ. 329, β) Ι. Χασιώτης, *Επισκόπηση της ιστορίας της νεοελληνικής διασποράς*, εκδόσεις Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1993, σελ. 49, γ) Eric Hobsbawm, *Η Εποχή των επαναστάσεων 1789-*

1.5 Η αλλαγή της κατάστασης. Η διαμόρφωση των συνθηκών της εξέγερσης

Όπως έχουμε αναφέρει, η ναυτιλία αποτέλεσε τον κύριο τομέα όπου πραγματοποιήθηκε η συσσώρευση του ελληνικού κεφαλαίου, ιδιαίτερα μετά τη Συνθήκη του Κιουτσούκ-Καϊναρτζή το 1774, με την οποία τα ελληνόκτητα πλοία τέθηκαν υπό την προστασία της Ρωσικής Αυτοκρατορίας.[43] Χάρη, λοιπόν, σε αυτή τη διεθνή συγκυρία, την ιδιαίτερα ευνοϊκή για την ανερχόμενη αστική τάξη, μπόρεσε να διευρύνει τις ναυτεμπορικές της δραστηριότητες και να επεκτείνει τη διείσδυσή της στην ευρύτερη περιοχή της ανατολικής λεκάνης της Μεσογείου και στην Ευρώπη με την παραπέρα ανάπτυξη τόσο των ελληνικών παροικιών όσο και μιας σειράς πόλεων στον ελλαδικό χώρο, οι οποίες ανέπτυσσαν πλούσια εμπορική δραστηριότητα, συνδέοντας τις τοπικές αγορές με τις εξαγωγές.

Η κατάσταση αλλάζει μετά το 1814, με τη λήξη των Ναπολεόντειων Πολέμων και τη σύναψη ειρήνης, όταν αρχίζει να διαφαίνεται μια πορεία βαθμιαίας αποδυνάμωσης της ελληνικής ναυτιλίας, εφόσον τα ευρωπαϊκά εμπορικά συμφέροντα, κυρίως της Αγγλίας και της Γαλλίας, αρχίζουν να κατακτούν θέσεις στο εμπόριο της Ανατολικής Μεσογείου, που είχαν απολέσει για δύο δεκαετίες, οξύνοντας τον ενδοαστικό ανταγωνισμό.[44]

Έτσι, διαμορφώνονται σταδιακά οι συνθήκες εκδήλωσης μιας οικονομικής κρίσης, η οποία κατ' αρχάς επηρεάζει τους ναυτότοπους, προκαλώντας αύξηση της ανεργίας και μια ενδημική αναταραχή στους κόλπους των μελών των πληρωμάτων, εξαιτίας των πενιχρών αποδοχών τους, που ήταν η βασική πηγή

1848, έκδοση Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1992, σελ. 204.

43. Γ. Αλεξάτος, *Η εργατική τάξη στην Ελλάδα*, ό.π., σελ. 29.

44. Τ. Σταματόπουλου, *Ο εσωτερικός αγώνας*, τόμος τρίτος, ό.π., σελ. 526-527

των μέσων συντήρησής τους,[45] αλλά και μία στροφή προς την πειρατεία προκειμένου να συντηρήσουν τις οικογένειές τους.[46] «*Στην Ύδρα* [...] *δημιουργούνται συγκρούσεις μεταξύ εφοπλιστών και εμπόρων από τη μια και των άνεργων κατά πλειονότητα ναυτών, λόγω της οικονομικής ύφεσης και της πτώσης του Ναπολέοντα από την άλλη, οι οποίοι πίεζαν για γρήγορη και ενεργητική παρέμβαση στον πόλεμο της ανεξαρτησίας*».[47]

Η κρίση, που ξεσπά, αγγίζει το σύνολο των οικονομικών δραστηριοτήτων, ιδιαίτερα του νότιου ελλαδικού χώρου, και θέτει σε αμφισβήτηση την οθωμανική κυριαρχία ως κρατικό θεσμό που μπορεί να εξασφαλίσει την οικονομική ανάπτυξη του ελληνικού αστισμού. Διότι, η κρίση δεν έπληξε μόνο τη ναυτιλία, αλλά και όλους όσοι ήταν, άμεσα ή έμμεσα, συνδεδεμένοι με το εξωτερικό εμπόριο: Πελοποννήσιους κοτζαμπάσηδες εμπλεκόμενους στα εμπορικά και τοκογλυφικά δίκτυα, στεριανούς εμπόρους, αγρότες.[48]

Συνοψίζοντας, μπορούμε να πούμε ότι η ανάπτυξη του ελληνικού εμπορικού κεφαλαίου και της ναυτιλίας, πριν ακόμη από την Επανάσταση του 1821, αποτέλεσε ένα ιδιαίτερο εθνικό χαρακτηριστικό, το οποίο διαμόρφωνε και την ανάπτυξη της αντίστοιχης εθνικής συνείδησης. Η ιδιαιτερότητα του ελληνικού

45. Μ. Αντύπας, «Η οικονομική ανάπτυξη πριν την Επανάσταση, η διαμόρφωση της ελληνικής αστικής τάξης», ό.π., σελ. 22.

46. Τ. Σταματόπουλου, *Ο εσωτερικός αγώνας*, τόμος τρίτος, ό.π., σελ. 527, 597-598, και 604. Όσον αφορά το φαινόμενο της πειρατείας θα κάνουμε αναφορά στο τρίτο κεφάλαιο.

47. Hering G., *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936*, έκδοση Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2004, σελ. 81-82. Αναφέρεται στο Γ. Μηλιός, *1821. Ιχνηλατώντας το Έθνος, το Κράτος και τη Μεγάλη Ιδέα*, ό.π., σελ. 125, υποσημείωση 21.

48. Μ. Αντύπας, «Οι πλοιοκτήτες των νησιών του Αιγαίου», εφ. *Ριζοσπάστης*, 13-14/2/2021, σελ. 21.

στοιχείου ήταν ότι είχε κατακτήσει την υπεροχή στο εμπόριο και τις μεταφορές απέναντι σε ισχυρούς ανταγωνιστές. Λέει χαρακτηριστικά ο Σ. Μάξιμος:

> «Έλληνες κρατούσανε υπό τον έλεγχο τους το αυστριακό εμπόριο με την Ανατολή, μέσω μιας ισχυρής παροικίας στην Τεργέστη. Είχανε βαρύνουσες θέσεις στην αγορά του Λιβόρνο, που αποτελούσε τη μεγαλύτερη διαμετακομιστική αποθήκη, αγγλικών, κυρίως, εμπορευμάτων, για την ανατολική Μεσόγειο. Σπάνανε το γαλλικό εμπορικό μονοπώλιο και ιδρύανε σπίτια στη Μασσαλία, παίρνανε μια ξεχωριστή θέση στο ολλανδικό εμπόριο με την Ανατολή, μέσα σε μια συνολική κίνηση του λιμανιού της Αλεξανδρείας από 500 πλοία, 150 τουλάχιστον ελληνικά με σημαίες διάφορες, απέναντι σε 190 γαλλικά, αγγλικά, βενετσιάνικα, ολλανδικά, ρώσικα και ραγουζέϊκα μαζί».[49]

Η συγκρότηση μιας ελληνικής αστικής τάξης που αναπτύσσει δραστηριότητες σε μια ευρύτατη περιοχή, συμπίπτει χρονικά με τις διαδικασίες αποσύνθεσης του ανατολικού (ασιατικού) τρόπου παραγωγής στην Οθωμανική Αυτοκρατορία.[50] Είναι

49. Σ. Μάξιμος, *Η αυγή του ελληνικού καπιταλισμού*, ό.π., σελ. 16-17.

50. Στο πλαίσιο του ανατολικού τρόπου παραγωγής θεωρούνταν πως η γη ανήκε στον Σουλτάνο. Σύμφωνα με τον Γ. Μηλιό, «ο ασιατικός τρόπος παραγωγής χαρακτηρίζεται από τα εξής στοιχεία: α) Μια σχέση ιδιοκτησίας πάνω στη γη που ασκείται από την άρχουσα τάξη. β) Μια σχέση κατοχής (νομής) της γης, που παραμένει στα χέρια των εργαζομένων –οι οποίοι υπόκεινται στις συγκεκριμένες σχέσεις εξουσίας και εκμετάλλευσης. γ) Το αποφασιστικό στοιχείο όμως του ασιατικού τρόπου παραγωγής που αποτελεί και την *ειδοποιό διαφορά* από όλους τους άλλους προκαπιταλιστικούς τρόπους παραγωγής είναι ότι τόσο οι σχέσεις ιδιοκτησίας όσο και οι σχέσεις κατοχής οργανώνονται κοινωνικά όχι σε ατομική αλλά σε *συλλογική βάση. Απουσιάζουν δηλαδή όλες οι μορφές τόσο της ατομικής ιδιοκτησίας όσο και της ατομικής κατοχής*» (στο Γ. Μηλιός, *Ο ελληνικός κοινωνικός σχηματισμός*, ό.π., σελ. 165). Παρόμοια άποψη με τον Μηλιό έχει και ο Η. Νικολόπουλος, ο οποίος σε γενικές γραμμές υποστηρίζει ότι τα κυριότερα χαρακτηριστικά του ασιατικού τρόπου παραγωγής είναι ότι η ιδιοκτησία της γης ανήκε στο κράτος (δηλ. στον σουλτάνο), που ήταν ο βασικός φορέας συγκέντρωσης του πλεονάσματος, λεπλατικού τύπου, με ισχυρό στρατιωτικό

τότε που η εξέλιξη των αξιωματούχων του οθωμανικού κράτους που ιδιοποιούνται τη γη (τιμάρια)[51] και μετατρέπονται σε ιδιοκτήτες-τσιφλικάδες, συνοδεύεται από την ενίσχυση και σχετική ανεξαρτητοποίηση κάποιων άλλων κοινοτήτων, κυρίως ορεινών και παράκτιων, στις οποίες αναδύονται οι καπιταλιστικές-εμπορευματικές σχέσεις παραγωγής, συντελώντας στην εδραίωση και ισχυροποίηση της ελληνικής αστικής τάξης.[52] Επιπρόσθετα, η θέση της στον ελλαδικό χώρο ενισχύεται ακόμη περισσότερο,

---

και διοικητικό μηχανισμό. Βλ. στο Η. Νικολόπουλος, «Οι κοινωνικοοικονομικές και θεσμικές προϋποθέσεις της Επανάστασης του 1821», ό.π., σελ. 90. Πριν από τους δύο προαναφερθέντες συγγραφείς ήταν ο Θ. Σταυρόπουλος, ο οποίος είχε μιλήσει εκτενώς για ασιατικό τρόπο παραγωγής στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Για περισσότερα βλ. Θ. Σταυρόπουλος, *Ιστορική ανάλυση του αγροτικού ζητήματος στην Ελλάδα*, τόμος α΄ 1267-1827, εκδόσεις Νέα Σύνορα-Α. Λιβάνης, Αθήνα 1979, σελ. 269-297.

51. Τα τιμάρια ήταν διοικητικές περιφέρειες στο πλαίσιο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και όχι φεουδαρχικό κτήμα, δηλ. ατομική ιδιοκτησία της γης, στην οποία ο φεουδάρχης-εργοδότης, χρησιμοποιούσε την εργασία του εργαζόμενου καλλιεργητή (δουλοπάροικου) για την αύξηση της παραγωγής. Επικεφαλής των τιμαρίων ήταν ο Σπαχής, ο οποίος διορίζονταν από το Σουλτάνο και ήταν ανακλητός κάθε στιγμή. Όπως λέει ο Θ. Σταυρόπουλος, ο Σπαχής δεν είναι ιδιοκτήτης του τιμαρίου και το τιμάριο δεν είναι επιχείρηση. Άρα, δεν ενεργεί σαν προϊστάμενος επιχείρησης, δεν είναι επιφορτισμένος να επιβλέπει την παραγωγή, αυτά που παράγονται δεν είναι εμπορεύματα, και υπό αυτή την έννοια δεν έχει κάποιο ιδιαίτερο συμφέρον για την αύξηση της παραγωγής. Το μόνο που ενδιέφερε τους τιμαριώτες ήταν ο σχηματισμός στρατιωτικών μονάδων, η συλλογή προϊόντων για τις ανάγκες της Αυτοκρατορίας και η είσπραξη των φόρων. Ότι απέμενε μετά από αυτές τις εισπράξεις, το χρησιμοποιούσαν οι εργαζόμενοι καλλιεργητές για την κατανάλωσή τους. Και επειδή ο σκοπός ήταν μόνο η δημιουργία προϊόντων, γι' αυτό η παραγωγή δεν ήταν εμπορευματική, ενώ οι σχέσεις ήταν στο πλαίσιο του ασιατικού τρόπου παραγωγής. Μόνο με την ανάπτυξη των αστικών σχέσεων αρχίζουν όλα αυτά να αλλάζουν και να αποδιαρθρώνονται. Για περισσότερα βλ. Θ. Σταυρόπουλος, *Ιστορική ανάλυση του αγροτικού ζητήματος στην Ελλάδα*, τόμος α΄ 1267-1827, ό.π., σελ. 274-276.

52. Γ. Αλεξάτος, *Η εργατική τάξη στην Ελλάδα*, ό.π., σελ. 25. Επίσης, βλ. στο Γ. Μηλιός, *Ο ελληνικός κοινωνικός σχηματισμός*, ό.π., σελ. 182-191, και Η. Νικολόπουλος, «Οι κοινωνικοοικονομικές και θεσμικές προϋποθέσεις της Επανάστασης του 1821», ό.π., σελ. 94-102.

λόγω και της στενής σύνδεσής της με το εξωελλαδικό παροικιακό κεφάλαιο.[53]

Κατά πως φαίνεται, στον ελλαδικό χώρο, πριν ακόμη την Επανάσταση του 1821, έχουμε τη διαδικασία μιας δυναμικής πρωταρχικής συσσώρευσης κεφαλαίου, όπως ακριβώς την περιέγραψε ο Μαρξ:

> «Οι πρωταρχικές ιστορικές μορφές όπου το κεφάλαιο εμφανίζεται αρχικά σποραδικά ή *τοπικά*, *δίπλα-δίπλα* με τους παλαιούς τρόπους παραγωγής, αλλά διαρρηγνύοντας τους σιγά-σιγά παντού, είναι από τη μια μεριά η χειροτεχνία με την κυριολεξία της λέξης (όχι ακόμη τεχνουργικό εργοτάξιο [φάμπρικα]). Η χειροτεχνία εμφανίζεται εκεί όπου υπάρχει μαζική παραγωγή για εξαγωγή, για την εξωτερική αγορά – επομένως *πάνω στη βάση ενός μεγάλου θαλάσσιου και χερσαίου εμπορίου*, και μέσα στα εμπορικά τους κέντρα, τις ιταλικές πόλεις, την Κωνσταντινούπολη, τις πόλεις τις φλαμανδικές, τις ολλανδικές, μερικές ισπανικές πόλεις όπως η Βαρκελώνη, κ.λπ. Η χειροτεχνία δεν αρχίζει με το να κατακυριέψει αυτό που λέμε *τεχνουργική δραστηριότητα των πόλεων*, αλλά την *παρεπόμενη αγροτική τεχνουργία*, το γνέσιμο και την ύφανση, την εργασία που σπάνια απαιτεί ικανότητα (και τεχνική εκπαίδευση) σαν εκείνη που μεταφέρουν από γενιά σε γενιά οι συντεχνίες. Πέρα από αυτά τα μεγάλα *εμπορικά κέντρα*, όπου βρίσκει μπροστά της τη βάση μιας εξωτερικής αγοράς και όπου επομένως η παραγωγή είναι, ας πούμε, άμεσα φυσιολογικά προσανατολισμένη προς την ανταλλαχτική αξία –άρα υπάρχουν χειροτεχνίες άμεσα συνδεδεμένες με τη ναυτιλία, συμπεριλαμβανομένης και της ναυπηγικής–, η χειροτεχνία αρχικά δεν εγκαθίσταται μέσα στις πόλεις άλλα στην ύπαιθρο, μέσα σε χω-

53. Γ. Αλεξάτος, «Καπιταλιστική ανάπτυξη και εργατική τάξη στις παραμονές της Επανάστασης του 1821», ό.π. Επίσης, βλέπε και Η. Νικολόπουλος, «Ο παροικιακός ελληνισμός ανάμεσα στον 18ο και στις αρχές του 19ου αιώνα», περιοδικό *Μηνιαία Επιθεώρηση*, τεύχος 47, 1985, σελ. 75.

> ριά όπου δεν υπάρχουν συντεχνίες κ.λπ. Η παρεπόμενη αγροτική τεχνουργική δραστηριότητα εμπεριέχει την ευρεία βάση της χειροτεχνίας, ενώ η δραστηριότητα των πόλεων απαιτεί έναν υψηλό βαθμό προόδου της παραγωγής για να μπορέσει να ενεργοποιηθεί στην κλίμακα της φάμπρικας».[54]

Παράλληλα, αλλάζει και ο ρόλος των προεστών των ελληνικών κοινοτήτων στον ελλαδικό χώρο. Οι προεστοί (δημογέροντες ή κοτζαμπάσηδες), που λειτουργούσαν ως ενδιάμεσοι μεταξύ των χριστιανικών κοινοτήτων και της οθωμανικής εξουσίας, γίνονται και ενδιάμεσοι μεταξύ των άμεσων παραγωγών και του εμπορικού κεφαλαίου[55] και *«μετασχηματίζονται έτσι σε φορείς μιας τοπικής οικονομικής και πολιτικής εξουσίας αστικού τύπου»*, με την υπαγωγή των αγροτών στο εμπορικό κεφάλαιο.[56] Για παράδειγμα, αρκετοί από τους κοτζαμπάσηδες της Πελοποννήσου ασκούσαν συνδυαστικά τους ρόλους του γαιοκτήμονα-εμπόρου-δανειστή-διοικητικού άρχοντα, αποκτώντας έτσι πρόσβαση σε πολλές πηγές κεφαλαίων.[57] Ο Σταυρόπουλος υποστηρίζει ότι σε αυτές τις γαίες, οι οποίες διέπονταν από ένα ιδιόμορφο νομικό καθεστώς, αφενός της κρατικής κτήσης, αφετέρου της αρχής της ελαστικότητας από μεριάς της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, ώστε να ανέχεται και να αναγνωρίζει πράξεις συναλλαγής και μεταβίβασης, η παραγωγή πλησίαζε να ανέβει στο επίπεδο επιχείρησης.

> «Οι προύχοντες που ήταν κάτοχοι αυτών των γαιών δεν ήταν καθόλου τιμαριώτες. Βρίσκονταν επικεφαλής των

54. Κ. Marx, *Προκαπιταλιστικοί οικονομικοί σχηματισμοί*, εκδόσεις Κάλβος, Αθήνα [1982], σελ. 157-158.

55. Γ. Αλεξάτος, *Η εργατική τάξη στην Ελλάδα*, ό.π., σελ. 30-31.

56. Γ. Μηλιός, *Ο ελληνικός κοινωνικός σχηματισμός*, ό.π., σελ. 187-188.

57. Μ. Αντύπας, «Η οικονομική ανάπτυξη πριν την Επανάσταση, η διαμόρφωση της ελληνικής αστικής τάξης», ό.π., σελ. 20.

> γαιών που κατείχαν. Η παραγωγή σ' αυτές γίνονταν με τη μορφή της επιχείρησης κι όχι όπως το τιμάριο. Ενδιαφερόντουσαν για την αύξηση της παραγωγής. Η πραγματοποίηση της υπεραξίας συντελούνταν με την πρόσοδο-εργασία (αγγαρεία).
>
> Κατά το μέτρο που η αύξηση της παραγωγής προχωρούσε, η πρόσοδος-εργασία τροποποιούνταν σε φυσική πρόσοδο, δηλ. σε προϊόν. Αυτή η ανάπτυξη συνεχίζεται σε ολόκληρο το 18ο αιώνα για να φτάσει σ' ένα ανώτερο επίπεδο σ' εκείνο της προσόδου σε χρήμα στο πλαίσιο της χρηματικής οικονομίας της αγοράς που η ορμητική της ανάπτυξη από το τέλος του 17ου αιώνα θα υπονομεύσει την Οθωμανική οικονομία, κοινωνία και το κράτος.
>
> Σε κάθε περίπτωση, αυτές οι γαίες όπου η παραγωγή είχε θεμελιωθεί σε σχέσεις που άγγιζαν την ιδιωτική ιδιοκτησία και τους νόμους της αγοράς, και που ονομάζονταν μούλκια αποτελούν ένα μικρό μέρος του εδάφους της αυτοκρατορίας.
>
> [...] Από την πλευρά των εργαζομένων-καλλιεργητών στα μούλκια η κατάσταση είναι σύνθετη: Υπάρχει τμήμα μισθωτής εργασίας, και παράλληλα μορφές δουλοπαροικίας και αγγαρείας (πρόσοδος-εργασία). Όμως, αυτές οι μορφές δεν έχουν θεσμοθετηθεί».[58]

Εδώ να επισημάνουμε ότι όλα αυτά δεν έγιναν χωρίς σκληρές κοινωνικές συγκρούσεις, ανάμεσα στους μεγάλους γαιοκτήμονες και στους μικροκαλλιεργητές, οι οποίοι πέφτουν στην κατηγορία των ακτημόνων και προσφέρονται πλέον ως φτηνή εργατική δύναμη τόσο στην αγροτική οικονομία όσο και σε άλλες οικονομικές δραστηριότητες.[59]

Οι διαδικασίες αυτές μετασχηματισμού της αγροτικής παρα-

58. Θ. Σταυρόπουλος, *Ιστορική ανάλυση του αγροτικού ζητήματος στην Ελλάδα*, τόμος α΄ 1267-1827, ό.π., σελ. 285-286.

59. Β. Κρεμμυδάς, *Εισαγωγή στην ιστορία της νεοελληνικής κοινωνίας (1700-1821)*, ό.π., σελ. 55-56.

γωγής είναι πιο έντονες στη νότια Ελλάδα και τα νησιά, όπου ξέσπασε και στερέωσε η Επανάσταση. Εκεί *«βρίσκεται σε εξέλιξη μια διαδικασία γρήγορης διάλυσης του ασιατικού τρόπου παραγωγής και των ασιατικών κοινοτήτων προς όφελος των καπιταλιστικών κοινωνικών και παραγωγικών σχέσεων»*, τόσο στην περίπτωση των εμπορικών και εφοπλιστικών κοινοτήτων, αλλά και στην αγροτική ύπαιθρο με τη διαμόρφωση ατομικών σχέσεων κατοχής και ιδιοκτησίας πάνω στη γη, με την υπαγωγή των αγροτών στο εμπορικό κεφάλαιο.[60] *«Μόνο κάτω από αυτούς τους όρους έγινε δυνατό να συνδεθεί η φιλελεύθερη αστική ιδεολογία της εθνικής υπόστασης και ανεξαρτησίας με τις πλατιές λαϊκές μάζες της υπαίθρου»*.[61]

Μέσα απ' αυτές τις εξελίξεις, διαμορφώνεται ένας συνασπισμός ανώτερων τάξεων, ήτοι εμπόρων, εφοπλιστών, βιοτεχνών, στρατιωτικών (κλεφτών και αρματολών), ανώτερων κληρικών, Φαναριωτών και κοτζαμπάσηδων, οι οποίοι αποτελούν την ιθύνουσα τάξη. Μια *«τάξη σύνθετη* [...] *ετερογενής κι ακόμη άμορφη»*, η οποία παρά τις διαφορές της, *«παρουσιάζει κοινά συμφέροντα, τα συμφέροντα των κατεχόντων. Είναι η τάξη που αργότερα θα της δώσει ο ελληνικός λαός το όνομα ''τζάκια''»*.[62] Μάλιστα, αυτή η κοινωνική σύνθεση αντανακλάται και στο εσωτερικό της Φιλικής Εταιρείας. Συγκεκριμένα, από την κοινωνική ιδιότητα 1.112 μελών της, έως τον Ιανουάριο του 1821, οι 455 ήταν έμποροι (από τους οποίους αρκετοί πολύ μεγάλοι κεφαλαιούχοι), 189 διανοούμενοι, 134 αρματολοί, 133 καραβοκύρηδες, 145 προεστοί, 34 αξιωματούχοι του κλήρου (από τους οποίους 12 επίσκοποι και μητροπολίτες),

60. Γ. Μπλιός, *Ο ελληνικός κοινωνικός σχηματισμός*, ό.π., σελ. 185 και 189.

61. Γ. Μπλιός, *Ο ελληνικός κοινωνικός σχηματισμός*, ό.π., σελ. 190.

62. Ν. Σβορώνος, *Επισκόπηση της νεοελληνικής ιστορίας*, εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 1976, σελ. 55.

και 22 διάφοροι άλλοι (π.χ. τεχνίτες, βιοτέχνες κ.λπ.).[63] Η κοινή βάση που συνέδεε αυτό το κοινωνικό μπλοκ ήταν η εξής:

> «[Α]φενός, η ιδιοκτησία ή η κατοχή βασικών μέσων παραγωγής και η ιδιοποίηση τμήματος του πλεονάσματος, δηλαδή οι κοινές, λίγο πολύ, πηγές πλούτου, όπως η έγγεια ιδιοκτησία ή κατοχή, οι εμπορικές-χρηματιστικές ή τοκογλυφικές δραστηριότητες, οι κερδοσκοπικού χαρακτήρα μεταφορές, η είσπραξη εισοδημάτων ή προσόδων από το κράτος και, αφετέρου, η συμμετοχή τους στις εξουσιαστικές δομές και λειτουργίες είτε τοπικές είτε κεντρικές».[64]

Είναι σε αυτό το έδαφος, που διαμορφώνονται οι συνθήκες εξέγερσης για τη δημιουργία ανεξάρτητου ελληνικού κράτους.

63. Οι πληροφορίες αντλήθηκαν από το άρθρο του Π. Πιζάνια, «Οι ελληνικές ηγετικές ομάδες το 1821», εφ. *Τα Νέα*, 13-14/6/2020, σελ. 43.

64. Η. Νικολόπουλος, «Οι κοινωνικοοικονομικές και θεσμικές προϋποθέσεις της Επανάστασης του 1821», ό.π., σελ. 109.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2:
ΠΑΡΑΓΩΓΙΚΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΚΑΙ ΠΑΡΑΓΩΓΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

2.1 Η ανάπτυξη των μισθωτών δραστηριοτήτων. Η περίπτωση της ναυτιλίας

Η σχετική χρονική υστέρηση του βιομηχανικού κεφαλαίου, η οποία αντισταθμίζεται την εποχή αυτή από την ανάπτυξη του εμπορικού και εφοπλιστικού κεφαλαίου, που για μια ακόμα φορά θα λειτουργήσει ως προϋπόθεση για το πέρασμα στον *βιομηχανικό καπιταλισμό*, θα επιτρέψει σε μεταγενέστερους ερευνητές, κυρίως από τον χώρο της Αριστεράς, να θεωρήσουν ότι οι ρίζες της ελληνικής κακοδαιμονίας οφείλονται στον «μεταπρατικό», υποτίθεται, χαρακτήρα του ελληνικού κεφαλαίου, στον «μη παραγωγικό» προσανατολισμό της αστικής τάξης, στον «εξαρτημένο» χαρακτήρα της, κ.ά.. Θα καταλήξουν δε στο συμπέρασμα ότι το εμπορικό και εφοπλιστικό κεφάλαιο λειτουργούν «μη παραγωγικά».[65]

Όμως, αντίθετα από αυτά, ο κλάδος των μεταφορών είναι ένας βιομηχανικός κλάδος για τους εξής λόγους: Πρώτον, διότι αποτελεί έναν αυτοτελή κλάδο παραγωγής, επομένως και μια ιδιαίτερη σφαίρα τοποθέτησης του παραγωγικού κεφαλαίου, δεύτερον, επειδή μετατρέπει το μεγαλύτερο μέρος των προϊόντων σε εμπορεύματα, και τρίτον, επειδή παράγει και πουλάει μετακίνηση. Σχετικά με αυτό ο Μαρξ έλεγε τα εξής:

65. Για μια συνοπτική επισκόπηση των διαφορετικών αναγνώσεων και ερμηνειών για τον χαρακτήρα της επανάστασης του 1821, εντός της ελληνικής Αριστεράς, βλ. τα εξής άρθρα: α) Π. Στάθη, «Αριστερές αναγνώσεις του Εικοσιένα», εφ. *Η Αυγή*, 27-3-2011, β) Μ. Μαϊλη, «Η κομματική ιστοριογραφία για τον χαρακτήρα και τις κινητήριες δυνάμεις της Επανάστασης του 1821 και η στρατηγική του ΚΚΕ», εφ. *Ριζοσπάστης*, 9-10/1/2021, σελ. 21-21, γ) Β. Καραμανωλάκης, «1821 και Αριστερά», εφ. *Η Αυγή*, 31-1-2021.

> «Η βιομηχανία μεταφορών αποτελεί, από τη μια μεριά, έναν αυτοτελή κλάδο παραγωγής, επομένως και μια ιδιαίτερη σφαίρα τοποθέτησης του παραγωγικού κεφαλαίου. Από την άλλη, τη διακρίνει το γεγονός ότι εμφανίζεται σαν συνέχιση ενός προτσές παραγωγής *μέσα* στο προτσές κυκλοφορίας και *για* το προτσές κυκλοφορίας». [66]

Βέβαια, και από την άποψη της διαδικασίας εργασίας, δηλαδή της διαδικασίας παραγωγής αξιών χρήσης, κάθε εργασία που παράγει αξίες χρήσης (υλικά ή υπηρεσίες), δηλαδή εμπορεύματα των οποίων η ανταλλακτική αξία περιέχει κέρδος, είναι παραγωγική εργασία. Όπως, πάλι, λέει ο Μαρξ, η σχέση της *παραγωγικής εργασίας*, δηλαδή του μισθωτού εργάτη με το κεφάλαιο είναι εδώ απολύτως ίδια, όπως και στις άλλες σφαίρες της υλικής παραγωγής. «Και εδώ προκαλείται εξάλλου μια υλική αλλαγή στο αντικείμενο εργασίας - μια αλλαγή *χώρου*, μια αλλαγή *τόπου*».[67]

Από τα προηγούμενα γίνεται ξεκάθαρο ότι ο Μαρξ θεωρούσε τον κλάδο μεταφορών ως παραγωγικό κεφάλαιο, το οποίο ταυτόχρονα λειτουργεί και ως προέκταση της παραγωγικής διαδικασίας. Η *διαφορά* που υπάρχει μεταξύ της βιομηχανίας που παράγει υλικά προϊόντα και της βιομηχανίας μεταφορών είναι ότι στην πρώτη το παραγόμενο προϊόν πρώτα βγαίνει έτοιμο από τη διαδικασία παραγωγής και κατόπιν μπαίνει στην αγορά ως εμπόρευμα έτοιμο να καταναλωθεί.

Ουσιαστικά, εδώ, η *παραγωγή* και η *κατανάλωση* ενός προϊόντος εμφανίζονται σαν δύο πράξεις χωρισμένες, *χρονικά* και *τοπικά*, η μία από την άλλη. Αντίθετα, *στη βιομηχανία μεταφορών, η οποία*

66. Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο*, τόμος δεύτερος, εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1979, σελ.149.

67. Κ. Μαρξ, *Θεωρίες για την Υπεραξία*, μέρος πρώτο, εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1984, σελ. 461.

δεν παράγει καινούρια προϊόντα, αλλά μεταφέρει ανθρώπους ή εμπορεύματα, αυτές οι δύο πράξεις (παραγωγή και κατανάλωση) συγχωνεύονται. Έτσι, οι υπηρεσίες που προσφέρει το πλοίο,[68] δηλαδή τη μετακίνηση, η οποία στην προκειμένη περίπτωση αποτελεί τη διαδικασία παραγωγής αυτού του κλάδου, καταναλώνονται την ίδια στιγμή που παράγονται. Ουσιαστικά, εκείνο που πουλάει η βιομηχανία μεταφορών είναι αυτή η ίδια η μετακίνηση, όπως λέει ο Μαρξ.[69] Άρα, το γεγονός ότι στον καπιταλισμό κάποιες λειτουργίες είναι διαφορετικές, όπως η ναυτιλία, απ' ό,τι οι χερσαίες στερεωμένες στο έδαφος βιομηχανικές μονάδες, αυτό δεν αναιρεί σε τίποτε ότι πρόκειται πάλι για καπιταλιστική λειτουργία, με τη διαφορά ότι η επένδυση γίνεται σε πλοίο αντί σε εργοστάσιο.

Επιπρόσθετα, επειδή το καπιταλιστικό σύστημα αναπτύσσεται ανισόμετρα, μπορούμε να κατανοήσουμε γιατί μεταξύ των καπιταλιστικών κοινωνικών σχηματισμών υπάρχουν κοινωνικοί σχηματισμοί με χαμηλότερο επίπεδο ανάπτυξης, έναντι κοινωνικών σχηματισμών με υψηλότερο επίπεδο ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων. Αυτό συμβαίνει επειδή η διαδικασία της καπιταλιστικής ανάπτυξης άρχισε για καθένα από τα αστικά κράτη σε διαφορετικές χρονικές περιόδους και κάτω από διαφορετικές συνθήκες, και γι' αυτό εξελίχτηκε με *άνισους* ρυθμούς. Σε κάθε περίπτωση, όμως, πρόκειται για κοινωνικούς σχηματισμούς που συγκροτούνται υπό την ταξική κυριαρχία του κεφαλαίου.[70]

Συνεπώς, η ανάπτυξη και η τελική κυριαρχία των αστικών σχέσεων παραγωγής με τη μορφή του εμπορικού, εφοπλιστικού και

68. Και σήμερα θα συμπληρώναμε το αεροπλάνο, οι οδικές μεταφορές και ο σιδηρόδρομος.

69. Για περισσότερα βλ. Δ. Κατσορίδας, «Σχετικά με τη διάκριση ''παραγωγικής'' και ''μη παραγωγικής'' εργασίας», περιοδικό *Επιθεώρηση Εργασιακών Σχέσεων*, τεύχος 21, Ιανουάριος 2001.

70. Για περισσότερα σχετικά με αυτό βλέπε Γ. Μηλιός, *Ο ελληνικός κοινωνικός σχηματισμός*, ό.π., σελ. 27 και 75.

μανιφακτουρικού κεφαλαίου στον ελλαδικό χώρο, η οποία στηριζόταν στην εργασία των μισθωτών εμποροϋπαλλήλων, αποθηκαρίων, εργατών μεταφοράς, ναυτεργατών, κολίγων κτλ., λειτουργούσε ως παραγωγικό κεφάλαιο, δηλαδή ως κεφάλαιο που παράγει υπεραξία. Και αυτό διότι δεν μπορεί να αξιοποιηθεί το κεφάλαιο χωρίς την ύπαρξη μισθωτών εργαζομένων.[71]

Κατά συνέπεια, η κυριαρχία των αστικών σχέσεων αποτέλεσε και την υλική βάση για τη διαμόρφωση της ελληνικής εθνικής συνείδησης και του αιτήματος της δημιουργίας ανεξάρτητου ελληνικού κράτους μέσω του αγώνα της εθνικής απελευθέρωσης. Όπως λέει, ο Σ. Μάξιμος,

> «Τίποτα λοιπόν το περίεργο αν στο τέλος του αιώνα, ένα από τα στοιχεία αυτά, το ελληνικό, νικηφόρο απέναντι στον ξένον ανταγωνιστή και στον Τούρκο κυρίαρχο, ζητούσε να καρπωθεί πολιτικά οφέλη από το αποτέλεσμα της οικονομικής του δράσης, ζητούσε μαζί με την οικονομική και την πολιτική του ανεξαρτησία».[72] Για να συμπληρώσει τα εξής: «Η ενοποίηση των ελληνικών αγορών και η ανάπτυξή τους, ένα από τα μεγάλα αποτελέσματα της ευρωπαϊκής αυτής εξάπλωσης [εννοεί της οικονομικής εξάπλωσης, Δ.Κ.], η κατίσχυση μέσα σ' αυτές του ελληνικού εμπορικού κεφαλαίου, κατέστησε πιο έκδηλη την ανάγκη να αποτιναχθή ο κατακτητικός ζυγός, που ήτανε σταθερό εμπόδιο στην οικονομική πρόοδο, όχι μόνο γιατί αποτελούσε ένα καταπιεστικό πολιτικό και διοικητικό σύστημα, μα και γιατί ο κατακτητής είχε στα χέρια του τη μεγαλύτερη έγγειο ιδιοκτησία και ένα ακράτητο φορολογικό βάρος».[73]

71. Ο Μαρξ, σχετικά με αυτό έλεγε ότι *«Η παραγωγή κεφαλαιοκρατών και μισθωτών εργαζομένων είναι λοιπόν ένα από τα κύρια προϊόντα της διαδικασίας δια της οποίας αξιοποιείται το κεφάλαιο»*. Βλ. K. Marx, *Προκαπιταλιστικοί οικονομικοί σχηματισμοί*, ό.π., σελ. 161.

72. Σ. Μάξιμος, *Η αυγή του ελληνικού καπιταλισμού*, ό.π., σελ. 18-19.

73. Σ. Μάξιμος, *Η αυγή του ελληνικού καπιταλισμού*, ό.π., σελ. 28.

2.2 Κοινωνική συμμαχία και ηγεμονία της αστικής τάξης στην Επανάσταση του 1821

Το ανερχόμενο εμπορικό και εφοπλιστικό κεφάλαιο, μέσω της δυναμικής που είχαν αναπτύξει στην ευρύτερη περιοχή, θα αποτελέσουν την ηγεσία της Επανάστασης, θα ηγεμονεύσουν στο πολιτικό επίπεδο στο εσωτερικό του νεοελληνικού σχηματισμού και θα αποτελέσουν τις κυρίαρχες μερίδες του αστισμού, προσδίδοντας στην Επανάσταση του 1821, όχι μόνο χαρακτηριστικά εθνικοαπελευθερωτικά, αλλά και τον χαρακτήρα μιας επανάστασης με αστικό προσανατολισμό. Είναι η περίοδος του εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα, όπου οι κυρίαρχες τάξεις (Φαναριώτες, έμποροι, πρόκριτοι, εφοπλιστές, ανώτερος κλήρος, οπλαρχηγοί, βιοτέχνες, διανοούμενοι) συνασπίζονται μεταξύ τους (χωρίς αυτό να σημαίνει ότι εξαλείφονται οι αντιθέσεις τους), συμμαχώντας ταυτόχρονα με τα πληβειακά κυριαρχούμενα στρώματα (όπως με την πολυπληθή κατηγορία των αγροτών,[74] τους ναυτεργάτες, καθώς τους ημερομίσθιους σε βιοτεχνίες, εμπορικά καταστήματα και ναυπηγεία), που παρά τις κοινωνικές πολώσεις, οι οποίες ανά διαστήματα αναφύονται, όπως θα δούμε παρακάτω, εντούτοις για διαφορετικούς λόγους η κάθε κοινωνική ομάδα προσβλέπει στη δημιουργία ενός ανεξάρτητου κράτους.[75] *«Η ταξική αυτή συμμαχία εκφράστηκε μέσα από τις πολιτειακές μορφές που δημιούργησε η Επανάσταση (κυβέρνηση, Συνελεύσεις, εκλογικές*

74. Ως αγρότες τότε ήταν οι ελεύθεροι καλλιεργητές-μικροκαλλιεργητές και οι κολίγοι.

75. Ο Η. Νικολόπουλος, κάνει άλλου τύπου κατηγοριοποίηση των κυριαρχούμενων τάξεων και ομάδων, εντάσσοντας μέσα στο μπλοκ των κυριαρχούμενων στρωμάτων και τους μικρομεσαίους εμπόρους, και τους μικροκαραβοκυραίους, και τους χειροτέχνες-βιοτέχνες, και τους επαγγελματίες. Η εν λόγω κατηγοριοποίηση δεν μας βρίσκει σύμφωνους, επειδή κάνει ασαφείς τις ταξικές διαφοροποιήσεις, οι οποίες παρά την πρωτόλεια ύπαρξή τους, εντούτοις ήταν υπαρκτές. Βλ. Η. Νικολόπουλος, «Οι κοινωνικοοικονομικές και θεσμικές προϋποθέσεις της Επανάστασης του 1821», ό.π., σελ. 109-110.

διαδικασίες κ.λπ.), μέσα από τα ένοπλα σώματα, τις συνωμοτικές εταιρείες και τα κόμματα που αναδείχτηκαν κατά το τέλος των ένοπλων συγκρούσεων».[76] Αν και συνήθως με διαμεσολαβημένο τρόπο, εντούτοις οι ταξικές αντιπαραθέσεις πάντοτε υπέβοσκαν και εκφράζονταν, με πολλαπλούς τρόπους, τόσο πριν όσο και κατά τη διάρκεια της Επανάστασης, όπως θα δούμε στο τρίτο κεφάλαιο.

Επιπρόσθετα, η ανερχόμενη ελληνική αστική τάξη, διέθετε ένα ακόμη προσόν. Λόγω του γεγονότος ότι δεν είχε ακόμη κράτος, και άρα στις διεθνείς εμπορικές της συναλλαγές, απολάμβανε μια «γεωπολιτική πρόσοδο»,[77] δηλαδή όφελος από γεωπολιτικές αιτίες, με την έννοια ότι μπορούσε να κυκλοφορεί ελεύθερα, αξιοποιώντας τις αντιθέσεις ανάμεσα σε άλλες αστικές τάξεις, και έτσι να μπορεί να συνεργάζεται πότε με το αγγλικό, πότε με το γαλλικό, πότε με το ρωσικό, πότε με το οθωμανικό κράτος, κ.λπ., ή με όλα μαζί, δεν ήταν υποχρεωμένη να εμπλακεί σε αποικιακού τύπου επεμβάσεις, ούτε να εμπλακεί σε ενδοκρατικούς πολέμους, διακινδυνεύοντας να ηττηθεί και να υποστεί καταστροφικές συνέπειες.

Αντίθετα, ξεκίνησε να κάνει επεκτατικούς πολέμους, αργότερα, όταν άρχισε να ισχυροποιείται ως κράτος, χρησιμοποιώντας για τη γεωγραφική της επέκταση την ιδεολογία της Μεγάλης Ιδέας,[78] αλλά και πάλι δεν ενεπλάκη σε αποικιοκρατικού τύπου παρεμβάσεις, όπως άλλα κράτη (Αγγλία, Γαλλία, Ισπανία, κ.λπ.), με

76. Γ. Μηλιός, *1821. Ιχνηλατώντας το Έθνος, το Κράτος και τη Μεγάλη Ιδέα*, ό.π., σελ. 125.

77. Τον εν λόγω όρο τον δανειστήκαμε από το βιβλίο, με τίτλο, *Back to the (boot) roots. Επιλεγμένα θέματα απ' τον ιμπεριαλιστικό 19ο αιώνα του ελληνικού κράτους*, εκδόσεις αντι-σχολείο, Αθήνα 2010, σελ. 39.

78. Για περισσότερα σχετικά με την διατύπωση της Μεγάλης Ιδέας, τις ιδεολογικές της χρήσεις από τον ελληνικό αστισμό, προκειμένου να υπαχθούν οι υποτελείς τάξεις στο κεφάλαιο, αλλά και την οικονομική της διάσταση, βλ. Γ. Μηλιός, *1821. Ιχνηλατώντας το Έθνος, το Κράτος και τη Μεγάλη Ιδέα*, ό.π., σελ. 177-202.

αποτέλεσμα αυτό να εξακολουθεί να τις προσδίδει «γεωπολιτική πρόσοδο» παρά τον ιμπεριαλιστικό της χαρακτήρα.[79]

Όσον αφορά το αρχικό πολιτικό σύστημα, γνωρίζουμε ότι περί το τέλος της Επανάστασης, αποκρυσταλλώνονται και τα πρώτα πολιτικά κόμματα: Το λεγόμενο «αγγλικό» που το ιδρύει η φιλελεύθερη πτέρυγα της Επανάστασης, το «ρωσικό» που το ιδρύει η συγκεντρωτική-συντηρητική πτέρυγα και τέλος μια άλλη μερίδα της φιλελεύθερης πτέρυγας, η οποία ύστερα από διάσπαση, ιδρύει το «γαλλικό» κόμμα. Όπως δηλώνουν οι ονομασίες τους, είναι κατά κύριο λόγο *τα ιδεολογικά στοιχεία και όχι η αναφορά τους στην αγγλική, γαλλική ή ρωσική εξωτερική πολιτική, που καθόριζαν τους προσανατολισμούς τους*. Για παράδειγμα, στο «ρώσικο» κόμμα ήταν κυρίως οι ιδεολογικές παράμετροι, δηλαδή η εμμονή στην Ορθοδοξία, ο φανατικός μεγαλοϊδεατισμός του και οι ασιατικές καθηλώσεις του, ο κατ' εξοχήν παράγοντας φιλορωσισμού του και όχι η πρακτόρευση των ρωσικών συμφερόντων στην Ελλάδα. Το ίδιο ισχύει και για τα δύο άλλα κόμματα.[80]

Κλείνοντας αυτήν την ενότητα είναι αναγκαίο να επισημάνουμε ότι το νέο ελληνικό κράτος, του οποίου η ιδρυτική πράξη έγινε με την Επανάσταση του 1821 και επισήμως στις 3 Φεβρουαρίου 1830, είναι από τα παλαιότερα στην Ευρώπη, όπως εύστοχα επισημαίνει ο Δ. Λιβιεράτος. Το 1831 δημιουργήθηκε το Βέλγιο, και πιο μετά, το 1849, η Ουγγαρία, το 1861 έγινε η αρχή ενότητας της Ιταλίας, το 1862 η Ρουμανία, το 1870 η Γερμανία, το 1905 η Νορβηγία, το 1912 η Αλβανία, το 1917 η Φιλανδία, το 1918 η Πο-

79. Σχετικά με τον χαρακτήρα του ελληνικού καπιταλισμού, βλ. και Δ. Κατσορίδας, «Ο ελληνικός ιμπεριαλισμός», περιοδικό *Κομμουνιστική Επιθεώρηση-ΚΟΜΕΠ* (έκτακτο τεύχος, 2004).

80. Γ. Μηλιός, Ο ελληνικός κοινωνικός σχηματισμός, ό.π., σελ. 198-199. Επίσης, βλ. και στο Γ. Μηλιός, *1821. Ιχνηλατώντας το Έθνος, το Κράτος και τη Μεγάλη Ιδέα*, ό.π., σελ. 145-146

λωνία, το 1921 η Ιρλανδία, ξέχωρα που υπάρχουν πολύ νεότερα κράτη μετά την κατάρρευση των πρώην ανατολικών χωρών της Ευρώπης (ΕΣΣΔ και Γιουγκοσλαβίας), από το 1991 και έπειτα.[81]

81. Δ. Λιβιεράτος, *Περιδιάβαση στην ελληνική ιστορία και οικονομία (19ος-20ος αιώνας)*, ό.π., σελ. 29.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3:

ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΙ ΑΓΩΝΕΣ ΚΑΙ ΠΡΩΙΜΗ ΕΡΓΑΤΙΚΗ ΤΑΞΗ

3.1 Ο χωρισμός της εργασίας από το κεφάλαιο. Οι απαρχές

Από όλη την προαναφερθείσα ανάλυση φάνηκε ότι από τα τέλη του 18ου και στις αρχές του 19ου αιώνα στα αναπτυσσόμενα εμποροβιοτεχνικά και εμποροναυτιλιακά κέντρα συντελείται ο χωρισμός της εργασίας από το κεφάλαιο και δημιουργούνται οι όροι για την υπαγωγή της εργασίας στις ανάγκες της κεφαλαιακής συσσώρευσης και αναπαραγωγής.[82] Μέχρι τότε η βασική μορφή τεχνικής παραγωγής ήταν η χειροτεχνία, που εντασσόταν στο πλαίσιο της οικιακής οικονομίας, η οποία πλέον σπάζει το αντίστοιχο πλαίσιο και δουλεύει για την αγορά.[83]

Χαρακτηριστική των νέων σχέσεων που διαμορφώνονται εκείνα τα χρόνια είναι η περίπτωση των Αμπελακίων της Θεσσαλίας. Εκεί, το κυρίαρχο εμπορικό κεφάλαιο υπέταξε τους εργαζόμενους, επιβάλλοντας τη μισθωτή εργασία τόσο στους υπαλλήλους του «συνεταιρισμού», όσο και με *«τα μεροκάματα που πλήρωναν στους καλφάδες, τσιράκια, παραγιούς και άλλους εργάτες»* ή ακόμη και με την αμοιβή «με το κομμάτι», κυρίως από την εργασία των γυναικών. Όλοι αυτοί, *«που αποτελούσαν την πλειοψηφία των εργαζομένων στα νηματοβαφεία-εργαστήρια δεν ήταν μέτοχοι»*.[84]

---

82. Γ. Αλεξάτος, «Καπιταλιστική ανάπτυξη και εργατική τάξη στις παραμονές της Επανάστασης του 1821», ό.π., και Γ. Μηλιός, *Ο ελληνικός κοινωνικός σχηματισμός*, ό.π., σελ. 185-186.

83. Αναφέρεται στο Γ. Αλεξάτος, «Καπιταλιστική ανάπτυξη και εργατική τάξη στις παραμονές της Επανάστασης του 1821», ό.π.

84. Γ. Κορδάτος, *Τ' Αμπελάκια κι ο μύθος για το συνεταιρισμό τους*, εκδόσεις Μπουκουμάνης, τέταρτη έκδοση, Αθήνα 1973, σελ. 146-147. Μάλιστα, ο Κορδάτος αναφέρει πως οι έμποροι μεταχειρίστηκαν τον όρο «αδελφότητα» (συνεταιρισμό), με διπλή σημασία: *«από τη μια μεριά με τη μασονική σημασία του και από την άλλη για να δείξουν στους μαστόρους πως τους θεωρούσαν τάχα σαν αδελφούς»*, επειδή δεν ήταν μισθωτοί εργάτες (οι μαστόροι), αλλά ούτε και κεφαλαιούχοι, αλλά διέθεταν μικρά εργαστήρια μαζί με τους καλφάδες και τα τσιράκια (σελ. 145-146), και υπό αυτή την έννοια η *«πολυθρύλητη συνεργασία «κεφαλαίου και εργασίας» δεν ήταν τίποτ' άλλο παρά μια* ***κοινοπραξία*** *μεγαλεμπόρων και βιοτεχνών»* (σελ. 170).

Ο Η. Νικολόπουλος υποστηρίζει ότι επρόκειτο για ιδιότυπα οικονομικά μορφώματα συμπράξεων ανάμεσα κυρίως σε εμπόρους και αρχιτεχνίτες-βιοτέχνες βαφής νημάτων, στα οποία το μεγαλύτερο μέρος των εργατών ήταν αποκλεισμένο από αυτές τις συντροφιές. Τα δε χαρακτηριστικά αυτού του συστήματος ήταν ένας συνδυασμός απλής συνεργασίας και μανιφακτούρας, στα οποία διαπλέκονταν παραδοσιακές προκεφαλαιοκρατικές σχέσεις με στοιχεία που ανάμεσά τους περιείχαν σπέρματα κεφαλαιοκρατικά.[85]

Για 30 περίπου χρόνια (1780-1812), ο συνεταιρισμός των Αμπελακίων έφτασε να απασχολεί 4.000 εργαζόμενους στα βαφεία, στα νηματουργεία, στην ύφανση, στην παραγωγή βαμβακιού και στην εμπορία,[86] οι οποίοι παρήγαγαν ετησίως σε 24 εργαστήρια, 250.000 κιλά βαμμένο νήμα, που το εξήγαγαν στη Γερμανία και την Αυστρία.[87]

Όχι μόνο στα Αμπελάκια, αλλά και σε όλα, σχεδόν, τα αναπτυσσόμενα βιοτεχνικά κέντρα, οι τεχνίτες και οι τεχνίτριες δούλευαν, πλέον, όχι για τους εαυτούς τους, ως ανεξάρτητοι παραγωγοί, αλλά για τους εμπόρους -συνήθως πάροικους, που εμπορεύονταν εκτός ελλαδικού χώρου- που αγόραζαν από πριν την παραγωγή.[88] Όπως λέει ο Γ. Κορδάτος, *«Εις τα λεγόμενα κατά την ορολογίαν της εποχής εργαστήρια ειργάζοντο μισθωτοί δια την κατα-*

85. Η. Νικολόπουλος, *Δομές και θεσμοί στην Τουρκοκρατία. Τα Αμπελάκια και ο κοινωνικοοικονομικός μετασχηματισμός του ελλαδικού χώρου*, εκδόσεις Κάλβος, Αθήνα 1988. Βλέπε ιδιαίτερα το τελευταίο κεφάλαιο, όπου επιχειρεί να κάνει ανακεφαλαίωση της μελέτης του και να εξάγει κάποια συμπεράσματα (σελ. 379-397).

86. Αναφέρεται στο Μ. Αντύπας, «Η οικονομική ανάπτυξη πριν την Επανάσταση, η διαμόρφωση της ελληνικής αστικής τάξης», ό.π., σελ. 21.

87. Αναφέρεται στο Γ. Μηλιός, *Ο ελληνικός κοινωνικός σχηματισμός*, ό.π., σελ. 186.

88. Γ. Αλεξάτος, «Καπιταλιστική ανάπτυξη και εργατική τάξη στις παραμονές της Επανάστασης του 1821», ό.π.

σκευήν υφασμάτων μαλλίνων κ.λπ. και άλλων ειδών ρουχισμού ή άλλων αναγκών προς πώλησιν εις εκτός χωρίου ή της πόλεως αγοράς».[89]

3.2 Το ναυτεργατικό δυναμικό

Τα εμπορικά πλοία επίσης μπορούσαν να αντεπεξέρχονται στις ανάγκες του εμπορίου και να ταξιδεύουν πολύ πιο εύκολα *«χάρις σε μια άφθονη, όσο και ειδικευμένη εργατική δύναμι που προσεφέρετο με όρους εξευτελιστικούς, αφού ματαίως αναζητούσε εργασία σε ξένα πλοία».*[90] Άρα, πρόκειται για μισθωτή ναυτική εργασία.

Όσον αφορά τη ναυτιλία, με την κλασική έννοια της μετακίνησης εμπορευμάτων, η διαφοροποίηση είναι πως επειδή, κατά την περίοδο εκείνη, ήκμαζε η πειρατεία και δεν βρίσκονταν πρόθυμοι ναύτες για να διακινδυνεύσουν τη ζωή τους, οι πλοιοκτήτες τους παραχωρούσαν σε κάθε ταξίδι ορισμένα ποσοστά από τα κέρδη.[91] Έτσι, φαινόταν σαν μια μορφή συνεταιρισμού και συμμετοχής στα κέρδη, στην οποία εμφανίζονται οι εργαζόμενοι ως «μέτοχοι» της εταιρείας. Εκτός αυτού, με την κήρυξη του πολέμου και τον αποκλεισμό της Γαλλίας (και γενικά των λιμανιών της Δυτικής Ευρώπης) από τους Άγγλους, το 1803, δημιουργήθηκε μεγάλη ζήτηση σιτηρών, ιδιαίτερα από τη Ρωσία. Συνεπώς, οι μόνοι τολμηροί και ριψοκίνδυνοι για να σπάσουν τον αποκλεισμό και να εφοδιάσουν τα γαλλικά και ισπανικά λιμάνια με σιτάρι και άλλα τρόφιμα ήταν οι Έλληνες ναυτικοί. Και η συμμετοχή τους στα κέρδη ήταν ένα βασικό κίνητρο για να συνδεθούν με τα συμφέροντα των πλοιοκτητών

89. Γ. Κορδάτος, *Η κοινωνική σημασία της ελληνικής επαναστάσεως του 1821*, ό.π., σελ. 105.

90. Σ. Μάξιμου, *Το ελληνικό εμπορικό ναυτικό κατά τον XVIII αιώνα*, ό.π., σελ. 38. Βλ., επίσης, και στο Γ. Μηλιός, *Ο ελληνικός κοινωνικός σχηματισμός*, ό.π., σελ. 185.

91. Γ. Κορδάτος, *Η κοινωνική σημασία της ελληνικής επαναστάσεως του 1821*, ό.π., σελ. 107.

και άρα με την επιτυχία της επιχείρησης αυτού του επικίνδυνου λαθρεμπορίου.[92]

Όμως, τα πράγματα δεν είναι τόσο απλά. Γενικά, εκείνη την εποχή, μια παραγωγική μονάδα βασιζόταν στον *θεσμό* της εμπορικής εταιρείας, ιδιαίτερα στη ναυπήγηση και στην κίνηση των καραβιών, και ως έναν βαθμό στην υφαντουργία, τη νηματουργία, τη σαπουνοποιία κ.λπ.[93] Ξέχωρα από το γεγονός ότι αυτή η δεσμευτική διαδικασία δημιουργούσε πρόσθετη καταπίεση στους «μετόχους-παραγωγούς» (ναύτες), επειδή η προσωπική και εξαντλητική εργασία τους *«επιτάχυνε το συσσωρευτικό ρυθμό και την αύξηση του πλούτου των μεγάλων κεφαλαιούχων»*,[94] επί της ουσίας επρόκειτο για μισθό, όπου μέσω της «συμμετοχής» τους (σερμαγιά), τελικά αυτοί που έβγαιναν κερδισμένοι ήταν οι μεγάλοι κεφαλαιούχοι, επειδή έτσι μείωναν τους κινδύνους, έλεγχαν την παραγωγική διαδικασία και αύξαναν τις δυνατότητες κέρδους τους.[95] Είναι χαρακτηριστικό ότι σε περίπτωση καταστροφής του φορτίου ή ζημιάς του, οι ναύτες ήταν υποχρεωμένοι να αποζημιώνουν τους κεφαλαιούχους.[96] Το πρόβλημα θα γίνει οξύτερο με την κρίση του θαλάσσιου εμπορίου, μετά το 1814, δηλαδή με τη λήξη των Ναπολεόντειων Πολέμων και τη σύναψη ειρήνης, όπως προείπαμε, προκαλώντας όξυνση των ταξικών αντιθέσεων μεταξύ ναυτών και εφοπλιστών.[97]

92. Τ. Σταματόπουλου, *Ο εσωτερικός αγώνας*, τόμος τρίτος, ό.π., σελ. 593-594.

93. Β. Κρεμμυδάς, *Εισαγωγή στην ιστορία της νεοελληνικής κοινωνίας (1700-1821)*, ό.π., σελ. 145.

94. Β. Κρεμμυδάς, *Εισαγωγή στην ιστορία της νεοελληνικής κοινωνίας (1700-1821)*, ό.π., σελ. 169.

95. Για περισσότερα βλ. Β. Κρεμμυδάς, *Εισαγωγή στην ιστορία της νεοελληνικής κοινωνίας (1700-1821)*, ό.π., σελ. 126-129.

96. Β. Κρεμμυδάς, *Εισαγωγή στην ιστορία της νεοελληνικής κοινωνίας (1700-1821)*, ό.π., σελ. 181, υποσημείωση 1.

97. Β. Κρεμμυδάς, *Εισαγωγή στην ιστορία της νεοελληνικής κοινωνίας (1700-1821)*, ό.π.,

Σε γενικές γραμμές, η διαδικασία ήταν η εξής: Πολύ συχνά ο ναύτης τοποθετούσε το μερίδιό του, δηλαδή την αμοιβή του, στο νέο εταιρικό κεφάλαιο (σερμαγιά), προκειμένου να γίνει ένα νέο ταξίδι για τη μεταφορά καινούργιου φορτίου. Ο σκοπός αυτής της διαδικασίας ήταν ώστε

> «να αυξάνει το ενδιαφέρον του γι' αυτό και να γίνεται όλο και μεγαλύτερη η εξάρτησή του από το καράβι, τη στιγμή που η τροφοδοσία του ήταν άθλια και η αμοιβή του δεν αντιπροσώπευε παρά ένα πολύ μικρό ποσοστό του κέρδους.
>
> Είναι επομένως, σαφές ότι η οικονομική και κοινωνική θέση των ναυτών ήταν άθλια, ενώ το εφοπλιστικό κεφάλαιο ασκούσε πάνω τους μια πλήρη και σκληρή εκμετάλλευση, παρόλο που η πολλαπλή συμμετοχή τους στην οικονομική λειτουργία του καραβιού (αμοιβή, συμμετοχή στη σερμαγιά, λαθρεμπόριο κ.λπ.) άφηνε ορισμένα περιθώρια κέρδους. Αυτό σημαίνει ότι, όσο η λειτουργία της εμπορικής ναυτιλίας βρισκόταν σε σημείο ακμής, [...] περιόριζε στο ελάχιστο την εκδήλωση των αντιθέσεων. Οι αντιθέσεις αυτές δεν θα εκδηλώνονταν παρά τη στιγμή όπου η κρίση θα τις αποκάλυπτε».[98]

Μια τέτοια στιγμή προέκυψε τόσο από τις κατά περιόδους κρίσεις της εμπορικής ναυτιλίας (1812, 1815, 1818) όσο και από τους χαμηλούς μισθούς και τις κακές συνθήκες εργασίας. *«Για τους ναύτες ήταν η στιγμή για τη συνειδητοποίηση μιας συγκεκριμένης κοινωνικής υπόστασης».*[99] Έτσι, άρχισε να διαμορφώνεται μια συνείδηση, η οποία ερχόταν σε αντίθεση με αυτήν του εφοπλιστή. Μάλιστα, οι ναυτικοί είχαν ιδρύσει, την εποχή αυτή,

σελ. 129 και 184.

98. Β. Κρεμμυδάς, *Εισαγωγή στην ιστορία της νεοελληνικής κοινωνίας (1700-1821)*, ό.π., σελ. 180-181.

99. Β. Κρεμμυδάς, *Εισαγωγή στην ιστορία της νεοελληνικής κοινωνίας (1700-1821)*, ό.π., σελ. 184.

δικές τους οργανώσεις και σε πολλές περιπτώσεις είχαν εξεγερθεί ενάντια στους εφοπλιστές-προύχοντες, όπως το 1800 στις Σπέτσες και στην Ύδρα.[100] Ο Κ. Παπαρηγόπουλος, ξέχωρα από τη μνεία που κάνει για τους «ατίθασους ναυτικούς ομίλους» της Ύδρας, οι οποίοι στασίασαν πολλές φορές,[101] αναφέρει επίσης πως κατά την περίοδο μετά το 1815, στην Ύδρα και στις Σπέτσες, επειδή οι ναυτικοί δεν είχαν πόρους (αποταμιεύσεις), έδειχναν δυσφορία *«επί τη αργία αυτών και απορία»*. Στην δε Ύδρα, εξαιτίας αυτών «αφηνίασαν», ώστε αυτοί πρώτοι κήρυξαν την έναρξη του αγώνα το 1821,[102] με επικεφαλής τον Αντώνιο Οικονόμου, όπως θα δούμε παρακάτω. Έτσι, μέσα από αυτές τις αντιθέσεις είχαν δημιουργηθεί διακριτές ταξικές διαφορές: Αφενός ήταν οι μεγάλοι πλοιοκτήτες, πρόκριτοι και καραβοκυραίοι (πλοίαρχοι), αφετέρου ο λαός από τον οποίο προέρχονταν τα πληρώματα. Το ίδιο επιβεβαιώνει και ο Φίνλεϋ.[103]

Όμως, το εν λόγω συμμετοχικό σύστημα δημιούργησε και μια άλλου τύπου συνείδηση. Καθιέρωσε έναν βαθμό ισότητας και τη συνήθεια να ζητείται η συμβουλή του πληρώματος, κάτι που δημιούργησε και προβλήματα πειθαρχίας κατά την επανάσταση, όπως επισημαίνει ο Φίνλεϋ. *«Καμιά δύσκολη ή επικίνδυνη επιχείρηση δεν αναλαμβανόταν χωρίς να συγκεντρωθούν οι υπαξι-*

100. Γ. Μπλιός, *Ο ελληνικός κοινωνικός σχηματισμός*, ό.π., σελ. 185-186. Ενδιαφέρον έχει η αναφορά του Κ. Παπαρηγόπουλου για τις στάσεις που υπήρξαν στα Ψαρά, στις Σπέτσες και στην Ύδρα ενάντια στους προύχοντες. Βλ. Κ. Παπαρηγόπουλου, *Ιστορία του ελληνικού έθνους*, ό.π., βιβλίο δέκατο τέταρτο, σελ. 594-597.

101. Κ. Παπαρηγόπουλου, *Ιστορία του ελληνικού έθνους*, ό.π., βιβλίο δέκατο πέμπτο, σελ. 782. Όσον αφορά τις αντιδράσεις των πληρωμάτων και ιδιαίτερα τον τρόπο αντιμετώπισής τους από τους πλοιοκτήτες, βλ. Μ. Αντύπας, «Οι πλοιοκτήτες των νησιών του Αιγαίου», ό.π., σελ. 21.

102. Κ. Παπαρηγόπουλου, *Ιστορία του ελληνικού έθνους*, ό.π., βιβλίο δέκατο τέταρτο, σελ. 597.

103. Αναφέρεται στο Τ. Σταματόπουλος, *Ο εσωτερικός αγώνας*, τόμος τρίτος, ό.π., σελ. 597.

ωματικοί και οι παλιοί ναύτες στην καμπίνα του καπετάνιου και να συζητήσουν τα σχέδια κάποτε και δεύτερο συμβούλιο γινόταν πάνω στο κατάστρωμα, πριν υπακούσουν στις διαταγές του καπετάνιου».[104]

Ως συνακόλουθο της ανάπτυξης της ναυτιλίας, είχαν δημιουργηθεί και μεγάλα ναυπηγεία, τα οποία απασχολούσαν σημαντικό αριθμό τεχνιτών και εργατών,[105] οι οποίοι σε πολλές περιπτώσεις μετακινούνταν από χώρο σε χώρο ανάλογα με τις παραγγελίες. Πρόκειται για μια σειρά ειδικοτήτων, όπως καραβομαραγκοί, καλαφάτες, σιδηρουργοί, κ.λπ., με πολυάριθμους παραμαστόρους, βοηθούς κ.λπ. Επίσης, γύρω από αυτή τη διαδικασία, υπήρχαν κι άλλα εργαστήρια, τα οποία κατασκεύαζαν υλικά σχετικά με τη ναυπήγηση, όπως σχοινιά, καραβόπανα, καρφιά, άγκυρες, μπαούλα, δοχεία, ασκιά, κ.λπ., καθώς και υλοτόμοι για την κοπή ξύλων που χρησιμοποιούνταν για την κα-

104. Αναφέρεται στο Τ. Σταματόπουλου, *Ο εσωτερικός αγώνας*, τόμος πρώτος, ό.π., σελ. 595. Αυτή ήταν μια παράδοση, η οποία συνεχίστηκε από τους ναυτεργάτες, την περίοδο της εποχής του Μεσοπολέμου, με τη δημιουργία των Επιτροπών Καραβιών από το 1933. Για περισσότερα βλ. το φυλλάδιο του Δ. Λιβιεράτου, *Νίκος Καραγιάννης 1904-1969*, Αθήνα 1993, σελ. 5. Επίσης, αυτή η πληροφορία αξιοποιήθηκε στο Δ. Κατσορίδας, *Εργατικός Έλεγχος-Κοινωνικοποίηση-Αυτοδιαχείριση*, οι Εκδόσεις των Συναδέλφων, Αθήνα 2016, σελ. 92-94. Το ίδιο συνέβη και κατά τη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου και της Κατοχής, όπου η ναυτεργατική ομοσπονδία (ΟΕΝΟ) και οι Επιτροπές Καραβιών, έριξαν το σύνθημα, «Όλα τα πλοία εν κινήσει», ούτως ώστε, παραβλέποντας σε πολλές περιπτώσεις τις οδηγίες των εφοπλιστών, να συνεχίσουν να μεταφέρουν τρόφιμα και φάρμακα στις κατεχόμενες χώρες στης Ευρώπης, σπάζοντας τον γερμανικό αποκλεισμό. Το ίδιο έγινε και στο πρώτο προγεφύρωμα στην απόβαση της Νορμανδίας, όπου Έλληνες ναυτεργάτες ανέλαβαν δύο επιταγμένα πλοία, τα οποία έριξαν πάνω στα βράχια, το ένα πίσω από το άλλο, τα έδεσαν γερά και έφτιαξαν λιμενοβραχίονα. Ήταν μια σπουδαία εποποιία των Ελλήνων ναυτεργατών. Οι πληροφορίες αναφέρονται στο Δ. Λιβιεράτος, *Περιδιάβαση στην ελληνική ιστορία και οικονομία (19ος-20ος αιώνας)*, ό.π., σελ. 141-142.

105. Γ. Κορδάτος, *Η κοινωνική σημασία της ελληνικής επαναστάσεως του 1821*, ό.π., σελ. 106.

τασκευή ενός πλοίου. Αξιόλογη ήταν και η λογιστική ανάπτυξη (με βιβλία εσόδων-εξόδων, συμφωνιών, φορτωτικών, προμηθειών, χρεοπιστώσεων, συμβολαιογραφικών πράξεων, μισθοδοσίας, κ.λπ.), ενώ είχαν αναπτυχθεί και ανάλογες υγειονομικές υπηρεσίες και λοιμοκαθαρτήρια στα λιμάνια, ώστε να μη μεταδίδονται οι ασθένειες.[106]

Εν κατακλείδι, η ναυτιλία αποτελούσε ένα οικονομικό κύκλωμα, με ένα ευρύ διεθνές επιχειρηματικό δίκτυο, πολύ μεγάλο για εκείνη την εποχή, με δικά του πρακτορεία σε κάθε λιμάνι, το οποίο ενσωμάτωνε καπιταλιστικά και προ-καπιταλιστικά στοιχεία,[107] και που σε γενικές γραμμές περιελάμβανε τρεις δραστηριότητες: Τη ναυπήγηση, την ίδια τη ναυτιλία, και τις χρηματοπιστωτικές ενέργειες (δάνεια, προεξοφλήσεις, εγγυήσεις και οτιδήποτε άλλο του κλάδου), συμβάλλοντας έτσι στη δημιουργία χρηματιστικής αγοράς.[108]

3.3 Οι κολίγοι, οι ακτήμονες και τα σινάφια

Όμως και η μάζα των μικροκαλλιεργητών, των κολίγων και των ακτημόνων αγροτών, η οποία ήταν η μεγαλύτερη στο σύνολο του πληθυσμού, εργάζονταν είτε στα κτήματά τους είτε αν ήταν ακτήμονες ως εργάτες στα κτήματα των μεσαίων αγροτών και των μεγαλοϊδιοκτητών, ή έπαιρναν από αυτούς κάποια αμπέλια, χωράφια, κ.λπ. και τα καλλιεργούσαν (κολίγοι), επιστρέφοντας

106. Η εν λόγω ενδιαφέρουσα περιγραφή προέρχεται από το Δ. Λιβιεράτος, *Περιδιάβαση στην ελληνική ιστορία και οικονομία (19ος-20ος αιώνας)*, ό.π., σελ. 135.

107. Αυτή η διπλή διαδικασία δείχνει ότι ενσωμάτωνε τόσο τις σχέσεις αλληλεγγύης, τα οικογενειακά δίκτυα και τις διαπροσωπικές σχέσεις, όσο και τις σχέσεις εκμετάλλευσης.

108. Δ. Λιβιεράτος, *Περιδιάβαση στην ελληνική ιστορία και οικονομία (19ος-20ος αιώνας)*, ό.π., σελ.131-132.

στους ιδιοκτήτες το ένα τρίτον ή το μισό της σοδειάς τους, ανάλογα με τον τόπο.[109] Χαρακτηριστικά, στην Πελοπόννησο υπολογίζεται ότι οι 40.000 Τούρκοι που ζούσαν εκεί

> «είχαν στην κατοχή τους τρία εκατομμύρια στρέμματα καλής γης, ενώ για τους 360.000 Έλληνες απόμεναν μόνο ενάμισι εκατομμύριο στρέμματα. Έτσι, υπολογίζοντας την κατά κεφαλήν έκταση, οι Τούρκοι είχαν δεκαοκτώ φορές περισσότερη γη από τους Έλληνες. Επιπλέον, το μεγαλύτερο μέρος της γης που ήταν διαθέσιμο για τους Έλληνες βρισκόταν στα χέρια μιας μικρής ομάδας από προύχοντες. Έτσι, για τον κύριο όγκο των αγροτών η επιλογή ήταν να δουλεύουν στα κτήματα Τούρκων ή Ελλήνων γαιοκτημόνων. Σε αυτές τις συνθήκες, πολλοί αγρότες στήριξαν την επανάσταση σαν διέξοδο για να αποκτήσουν γη».[110]

Ακόμη, και τα εκκλησιαστικά κτήματα που αναγνωρίστηκαν από την Οθωμανική Αυτοκρατορία ήταν το *«1/4 ή το 1/3 της δουλωμένης γης. Το Πατριαρχείο και τα Μοναστήρια είχαν συγκεντρώσει τεράστιες περιουσίες, είχαν τις καλύτερες και πιο εύπορες γαίες και την επικαρπία σε ολόκληρα χωριά.* [...] *Ο κάθε χριστιανός ήταν υποχρεωμένος το 1/3 από τα εισοδήματά του να το δίνει στην εκκλησία»*.[111] Μάλιστα, η εκμετάλλευση της αγροτιάς, μέσω των συνεχών καταπιέσεων και της βαριάς φορολογίας, τόσο από τους κοτζαμπάσηδες όσο και από τον κλήρο, είχε γίνει αφόρητη και είχαν φτάσει σε τέτοιον βαθμό απόγνωσης, ώστε να εγκαταλείπουν τα σπίτια τους και να μετοικίζουν σε άλλα μέρη ή να

109. Γ. Κορδάτος, *Η κοινωνική σημασία της ελληνικής επαναστάσεως του 1821*, ό.π., σελ. 105-106.

110. L. S. Stavrianos, *The Balkans since 1453*, London, Kurst and company, 2000, σελ. 280. Αναφέρεται στο Π. Γκαργκάνας, «200 χρόνια από την επανάσταση του 21. Η κοινωνία αλλάζει με επαναστάσεις», περιοδικό *Σοσιαλισμός από τα Κάτω*, Γενάρης-Φλεβάρης 2021, Νο 144, σελ. 24.

111. Τ. Σταματόπουλου, *Ο εσωτερικός αγώνας*, τόμος πρώτος, ό.π., σελ. 149.

κρύβονται στους λόγγους, για να μην πληρώνουν τους δυσβάστακτους φόρους.[112]

Τέλος, υπήρχαν και οι διάφοροι τεχνίτες (τσαρουχάδες, σαμαράδες, ραφτάδες, αργυροχρυσοχόοι, μαστόροι-κτίστες, κ.λπ.). Ορισμένα από αυτά τα επαγγέλματα, σχημάτιζαν συντεχνίες (τα λεγόμενα συνάφια), που ήταν οργανωμένες σε ομοιοεπαγγελματική βάση και με αυστηρή ιεραρχική δομή (ο πρωτομάστορας, οι μαστόροι, οι βοηθοί-καλφάδες και οι μαθητευόμενοι-τσιράκια).[113] Με τη σειρά τους, και αυτές συνεισέφεραν, παρά το συντεχνιακό τους σύστημα, στον σχηματισμό μιας πρωτόλειας μορφής μισθωτής εργασίας.

Κυρίαρχη μορφή συναφιών ήταν αυτές των κτιστάδων, τα λεγόμενα μπουλούκια, τα οποία απαρτίζονταν από όλες τις ειδικότητες, όπως πετράδες (δηλ. οι επεξεργαστές της πέτρας), νταμαρτζήδες, ασβεστάδες, μαραγκοί, ταλιαδούροι (δηλ. σκαλιστάδες ή ξυλογλύπτες), καλφάδες (βοηθοί), κ.λπ., και βέβαια από πάρα πολλούς μαθητευόμενους. Τα μπουλούκια των μαστόρων έφευγαν από τα χωριά, συνήθως την άνοιξη, και περιφέρονταν στα όρια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ή ακόμη και έξω από αυτά, χτίζοντας σπίτια, εκκλησίες, σχολεία, υδραγωγεία, βρύσες, γεφύρια, δρόμους, δημόσια κτίρια κ.λπ. Γνωστά μαστοροχώρια ήταν τα χωριά βορειοδυτικά της Κόνιστας, αυτά του Βοΐου, των Τζουμέρκων (τα γνωστά Πράμαντα, Άγναντα κ.ά.), καθώς

112. Για περισσότερα σχετικά με την εκμετάλλευση των αγροτών από τους κοτζαμπάσηδες και τον κλήρο και τη σχέση τους με τις Οθωμανικές αρχές, βλ. Τ. Σταματόπουλου, *Ο εσωτερικός αγώνας*, ό.π., τόμος πρώτος, σελ. 145-159.

113. Βλ. Γ. Αλεξάτος, *Η εργατική τάξη στην Ελλάδα*, ό.π., σελ. 25-26 και 27-28. Επίσης, περισσότερα, για το θεσμό των συντεχνιών, βλ. Αγγελική Χατζημιχάλη, «Μορφές από τη σωματειακή οργάνωση των Ελλήνων στην Οθωμανική Αυτοκρατορία: Οι συντεχνίες – Τα ισνάφια», περιοδικό *Ερμής ο Λόγιος*, Ιανουάριος-Απρίλιος 2012, τεύχος 4ο, σελ. 168-178.

επίσης τα Λαγκάδια (στην ορεινή Αρκαδία), όπου οι Λαγκαδινοί μαστόροι επί αιώνες ασκούσαν αυτήν την τέχνη, χτίζοντας πολλά χωριά στην Πελοπόννησο.[114] Μάλιστα, τα συνάφια των μαστόρων-κτιστών είχαν και δική τους συνθηματική γλώσσα, προκειμένου να προστατεύουν τη συντεχνία τους, τα γνωστά «κουδαρίτικα».[115] Αντίστοιχα μπουλούκια (ομάδες) ήταν και οι ραφτάδες, των οποίων η εργασία γινόταν, συνήθως, τους χειμερινούς μήνες, καθώς και άλλες επαγγελματικές ομάδες.

3.4 Οι πρώτες δυναμικές κοινωνικές αντιδράσεις

Σε όλους αυτούς τους τομείς είναι που εκδηλώνονται και οι πρώτες εργατικές και αγροτικές διαμαρτυρίες. Στα Αμπελάκια, για παράδειγμα, εκδηλώθηκαν οι πρώτες αντιδράσεις ενάντια στην εισαγωγή μηχανών που εντατικοποιούσαν την εργασία και πίεζαν προς τα κάτω την εργατική αμοιβή. Πρόκειται για αντιδράσεις που συμπίπτουν χρονικά με το αντίστοιχο αγγλικό κίνημα των λουδιτών,[116] κατά την περίοδο 1810-1813, που οι

114. Θ. Αθανασιάδης, «Των μαστόρων οι κοινότητες», *Η Εφημερίδα των Συντακτών* (ένθετο «νησίδες»), 6-7/2/2021, σελ. 20-21.

115. Τα «κουδαρίτικα» ή «κουταρέϊκα», προέρχεται από το «κούταρης» που σημαίνει *μάστορας*. Η λέξη «κούταρης» προέρχεται από τη βλάχικη λέξη «κούδα» που σημαίνει ομάδα ή συντεχνία (κούδας=μάστορας). Γενικά, τα γλωσσικά ιδιώματα που χρησιμοποιούσαν οι άνθρωποι που είχαν το ίδιο επάγγελμα, προέρχονταν από την ανάγκη να συνεννοούνται μυστικά μεταξύ τους, χωρίς να τους καταλαβαίνουν οι άλλοι ή ο εργολάβος που τους απασχολούσε, ούτως ώστε να προστατέψουν τα συμφέροντα της συντεχνίας τους. Πολλές από αυτές τις λέξεις ήταν παραποιημένες λέξεις της καθομιλουμένης γλώσσας ή δανικές από άλλους λαούς που διέμεναν μόνιμα στον Ελλαδικό χώρο, όπως βλάχικες, τουρκικές, ιταλικές, αλβανικές και σλαβικές. Για περισσότερα βλ. τα εξής: α) Γ. Έξαρχος, *ΠΟΥΝΤΕΑ ΝΤΙ ΑΡΤΑ. ΤΟ ΓΕΦΥΡΙ ΤΗΣ ΑΡΤΑΣ*, έκδοση του βιβλιοπωλείου «Σκάλα», Λάρισα 2002, σελ. 36, 40-42. β) Δ. Κατσορίδας, *Σελίδες από τη Γρανίτσα (Διακόπι Φωκίδος)*, εκδόσεις Ρωγμή, Αθήνα 2005, σελ. 81-88.

116. Γ. Αλεξάτος, «Καπιταλιστική ανάπτυξη και εργατική τάξη στις παραμονές της

εργάτες σε όλα τα βιομηχανικά κέντρα της Αγγλίας εξεγείρονται και καταστρέφουν τις νεοεισαγόμενες μηχανές των εργοστασίων, που είχαν ως σκοπό τη μείωση του εργατικού προσωπικού, επειδή ακριβώς τις θεωρούν υπεύθυνες για τον εκτοπισμό τους από την εργασία και για την ανεργία τους.

Αντιστάσεις απέναντι στην αδηφάγα τάση της νεοσχηματιζόμενης αστικής τάξης για συσσώρευση, μέσω της υπερεκμετάλλευσης της εργασίας, εκδηλώνονται και στον χώρο της ναυτιλίας. Με τις αντιδράσεις αυτές συνδέεται η υπογραφή, το 1818, της πρώτης συλλογικής σύμβασης εργασίας, μεταξύ των πλοιοκτητών και των ναυτεργατών της Ύδρας. Σύμφωνα μ' αυτήν, τα κέρδη από τη μεταφορά εμπορευμάτων μοιράζονταν σε 70 μερίδες, από τις οποίες τις 20 έπαιρνε ο πλοιοκτήτης, από μία οι ναύτες, από μισή κάθε ναυτόπουλο κ.λπ.[117]

Σχετικά με αυτή τη σύμβαση κάνει αναφορά και ο Κ. Παπαρηγόπουλος, λέγοντας πως επειδή οι δοσοληψίες γινόντουσαν προφορικά, είχαν ως αποτέλεσμα να γίνονται αυθαιρεσίες: *«Ομολογίαι και εξοφλήσεις ήταν πράγματα άγνωστα, η δε χρεωκοπία και η ναυταπάτη γεγονότα σχεδόν ανήκουστα»*. Γι' αυτό θεσπίστηκαν νόμοι, οι οποίοι αποτελούνταν από 29 άρθρα, χωρισμένα σε τρία μέρη, που τακτοποιούσαν τις διαφορές. Στις Σπέτσες, κάποια ανάλογη συμφωνία είχε γίνει νωρίτερα, την 1 Ιουνίου 1814.[118]

Επανάστασης του 1821», ό.π. Βλ. και την αναφορά στο Η. Νικολόπουλος, *Δομές και θεσμοί στην Τουρκοκρατία. Τα Αμπελάκια και ο κοινωνικοοικονομικός μετασχηματισμός του ελλαδικού χώρου*, ό.π., σελ. 351-353.

117. Λ. Χουμανίδης, *Οικονομική ιστορία της Ελλάδος. Από της Τουρκοκρατίας μέχρι το έτος 1935*, εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 1990, σελ. 127. Αναφέρεται στο Γ. Αλεξάτος, «Καπιταλιστική ανάπτυξη και εργατική τάξη στις παραμονές της Επανάστασης του 1821», ό.π.

118. Κ. Παπαρηγόπουλου, *Ιστορία του ελληνικού έθνους*, ό.π., βιβλίο δέκατο τέταρτο, σελ. 595.

Επίσης, η πρώτη απεργία στην Ελλάδα έγινε κατά τη διάρκεια της Επανάστασης. Συγκεκριμένα, έγινε στις 14 Μαρτίου 1826 από τους τυπογράφους εργαζόμενους στην Εθνική Τυπογραφία (το Εθνικό Τυπογραφείο της εποχής), διεκδικώντας την καταβολή των δεδουλευμένων μισθών τους, ενώ παράλληλα διαμαρτύρονταν και για την κακή συμπεριφορά απέναντί τους, του επιστάτη και κληρικού Θεόκλητου Φαρμακίδη. Γράφει λοιπόν για την απεργία ο Σκιαδάς:

> «Πρόκειται για την απεργία των Τυπογράφων της Εθνικής Τυπογραφίας στο Ναύπλιο, το Μάρτιο του 1826. Αίτημα των απεργών ήταν η καταβολή των δεδουλευμένων μισθών τους, που ο επιστάτης της Εθνικής Τυπογραφίας, Θεόκλητος Φαρμακίδης, ''ξεχνούσε'' να καταβάλλει στην ώρα τους, και όταν αποφάσιζε να πληρώσει, πλήρωνε με ''εθνικές ομολογίες'' που δεν εξαργυρώνονταν παρά σε εξευτελιστικές τιμές από τους επιτήδειους της πιάτσας. Οι τυπογράφοι της Εθνικής Τυπογραφίας στο Ναύπλιο, δεν διέθεταν κανέναν άλλο πόρο πέρα από το μισθό τους ως υπάλληλοι του Δημοσίου και φυσικά κατέληξαν σε αυτή την απόφαση, αφού το μαχαίρι -η πείνα- έφτασε στο κόκαλο».[119]

Μάλιστα, ο Τόμπρας (τυπογράφος και παλιός συνεργάτης του Θ. Φαρμακίδη) θεωρήθηκε πρωταίτιος της απεργίας και φυλακίστηκε, ενώ οι περισσότεροι εργαζόμενοι εκείνης της περιόδου απολύθηκαν και στη θέση τους προσελήφθησαν άλλοι.[120]

---

119. Αναφέρεται σε άρθρο, από την ιστοσελίδα Ιστορικά Γεγονότα, με τίτλο: «14 Μαρτίου 1826: Η πρώτη απεργία στην Ελλάδα που κηρύσσουν οι εργαζόμενοι στο Τυπογραφείο της Διοίκησης, ζητώντας την καταβολή δεδουλευμένων, μεσούσης της Επανάστασης», στο http://istorika-gegonota.blogspot.com/2016/03/14-1826.html, 14-3-2016.

120. Οι πληροφορίες αντλήθηκαν από το Ν. Τόμπρας, «Τυπογραφεία, οι τυπογράφοι και η σχέση τους με το Ναύπλιο», μέρος 4ο, στην ιστοσελίδα https://nafplioldphotos.gr/

Όσον αφορά τα μεροκάματα, κατά τις παραμονές της Επανάστασης του 1821 υπολογίζεται ότι τα μεροκάματα των τεχνιτών ήταν 60 παράδες και των βοηθών 20, ενώ 20-25 παράδες έπαιρναν οι εργάτες και οι εργάτριες γης, που στρατολογούνταν μεταξύ των ακτημόνων αγροτών, των μικροκληρούχων και των ξεπεσμένων τεχνιτών των συντεχνιών.[121]

Ο Μοσκώφ δίνει ανάλογες πληροφορίες: το ημερομίσθιο του ανειδίκευτου εργάτη, στα 1820, είναι 40-50 παράδες, 60-70 παράδες είναι το ημερομίσθιο του ειδικευμένου εργάτη (οικοδόμου), ενώ το αγροτικό ημερομίσθιο είναι πολύ χαμηλότερο 16-20 παράδες.[122] Οι τιμές των ειδών διατροφής ήταν 6 παράδες για μια οκά κρέας και για μια οκά τυρί, 5 για μια οκά ψάρια και 4 για μια οκά ψωμί. Κατά συνέπεια, με ένα μεροκάματο τεχνίτη αγοράζονταν 10 οκάδες κρέας ή τυρί (περίπου 12 κιλά) ή 12 οκάδες ψάρια ή 15 οκάδες ψωμί. Αντιστοίχως, με το κατώτερο μεροκάματο των 20 παράδων αγοράζονταν 3,3 οκάδες κρέας ή τυρί ή 4 οκάδες ψάρια ή 5 οκάδες ψωμί. Επιπλέον, οι εργοδότες επιβαρύνονταν και με τη χορήγηση τροφής τις μέρες εργασίας. Πρέπει να πούμε πως εκείνα τα χρόνια οι μέρες εργασίες δεν ξεπερνούσαν τις 220-245 ετησίως, λόγω των πολλών θρησκευτικών εορτών.[123]

Καθώς το σύνολο του πληθυσμού ζούσε σε ιδιόκτητους χώρους (σπίτια ή καλύβες), ενώ οι ανάγκες ένδυσης και υπόδησης δεν εξαρτώντο από τις επιταγές της οποιασδήποτε μόδας, οι εργαζόμενοι εκείνης της εποχής ξόδευαν, κυρίως, για είδη διατρο-

121. Αναφέρεται στο Γ. Αλεξάτος, «Καπιταλιστική ανάπτυξη και εργατική τάξη στις παραμονές της Επανάστασης του 1821», ό.π.

122. Κ. Μοσκώφ, *Εισαγωγικά στην ιστορία του κινήματος της εργατικής τάξης*, ό.π., σελ. 272.

123. Αναφέρεται στο Γ. Αλεξάτος, «Καπιταλιστική ανάπτυξη και εργατική τάξη στις παραμονές της Επανάστασης του 1821», ό.π.

φής και οι αποδοχές τους, τους έδιναν τη δυνατότητα κάλυψης των καθημερινών τους αναγκών.[124]

Σοβαρές υπήρξαν οι επιπτώσεις της εμπορευματοποίησης της οικοτεχνικής παραγωγής υπό την κυριαρχία του κεφαλαίου στη συνολική δομή της ελληνικής κοινωνίας και μάλιστα η θέση της γυναίκας σ' αυτήν. Αντίθετα απ' ό,τι συνήθως πιστεύεται, τα δικαιώματα που απολάμβαναν οι γυναίκες στον ελλαδικό χώρο, κυρίως στα εμποροβιοτεχνικά και εμποροναυτιλιακά κέντρα, λόγω της βαρύτητας του ρόλου τους στην ανεξάρτητη οικοτεχνική δραστηριότητα, ξάφνιαζαν τους δυτικούς περιηγητές.[125] Βέβαια, όπως επισημαίνει η Β. Λάζου, η ζωή και η δράση των γυναικών καθορίζονταν από γενικότερους τοπικούς και ταξικούς παράγοντες. Για παράδειγμα, διαφορετική ήταν η ζωή των γυναικών στις νησιωτικές περιοχές και διαφορετική στις ηπειρωτικές. Διαφορετική στην πόλη και διαφορετική στην ύπαιθρο, όπως επίσης διαφορετική ήταν η ζωή των γυναικών των ανώτερων τάξεων από αυτήν των φτωχών.[126] Έτσι, εκεί όπου είχε αναπτυχθεί το εμπόριο και οι γυναίκες έρχονταν σε επαφή με ξένους περιηγητές, εμπόρους και ναυτικούς ή εκεί όπου οι γυναίκες συμμετείχαν στις παραγωγικές δραστηριότητες, η συμπεριφορά τους ήταν διαφορετική από εκείνων που ζούσαν κλεισμένες και περιορισμένες.

Στα νησιά του Αιγαίου και σε παραθαλάσσιες εμπορικές περιοχές, η ευμάρεια, οι κοινωνικές επαφές, η εισαγωγή πολιτισμι-

124. Γ. Αλεξάτος, «Καπιταλιστική ανάπτυξη και εργατική τάξη στις παραμονές της Επανάστασης του 1821», ό.π.

125. Νέαρχος Γεωργιάδης, *Από το Βυζάντιο στο Μάρκο Βαμβακάρη. Η προϊστορία του λαϊκού ρεμπέτικου τραγουδιού*, εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1996, σελ. 89 κ.έ. Αναφέρεται στο Γ. Αλεξάτος, «Καπιταλιστική ανάπτυξη και εργατική τάξη στις παραμονές της Επανάστασης του 1821», ό.π.

126. Για περισσότερα βλ. Βασιλική Λάζου, *1821-Γυναίκες και Επανάσταση*, εκδόσεις Διόπτρα, Αθήνα 2021, σελ. 31-40 και 51-60.

κών στοιχείων από τη Δύση και η απουσία του αντρικού πληθυσμού, ο οποίος ταξίδευε με τα πλοία, επηρέαζαν τις συνήθειες και τις συμπεριφορές των γυναικών και τις καθιστούσαν πιο ελεύθερες και δραστήριες. Ιδιαίτερα στη Μύκονο, τη Μήλο, την Κίμωλο, την Τήνο, τη Χίο, τη Λέσβο και τη Σμύρνη, συμμετείχαν ενεργά στις παραγωγικές δραστηριότητες των περιοχών τους (οικοτεχνία, επεξεργασία μεταξιού, κ.λπ.), εμπορευόμενες μετά την πραμάτεια τους (ρούχα, υφάσματα, ταφτάδες, κάλτσες, κεντήματα, πουγκιά, κ.ά.) στους ξένους ταξιδιώτες που έφταναν εκεί. Συνεπώς, τα διαφορετικά πολιτισμικά πρότυπα σε συνδυασμό με την εργασία τους στις οικοτεχνικές δραστηριότητες, τους έδινε μια σχετική ελευθερία που δεν υπήρχε σε άλλες περιοχές.[127]

Από τα προαναφερθέντα φαίνεται ότι πριν, ακόμη, από την Επανάσταση του 1821 υπήρχε στην Ελλάδα ένας πολυπληθής φτωχός αγροτικός πληθυσμός και μια πρώιμη εργατική τάξη σε συνθήκες πρώιμης καπιταλιστικής εκμετάλλευσης. Η μεγάλη, εντούτοις, πλειονότητα των εργαζομένων -πέρα από τον μεγάλο όγκο των απασχολούμενων στην αγροτική παραγωγή- είτε εξακολουθούσε να εργάζεται στο πλαίσιο συντεχνιακών σχέσεων είτε αποτελούνταν από ανεξάρτητους παραγωγούς, οι οποίοι πλήθαιναν, στον βαθμό που εξασθενούσε το παραδοσιακό συντεχνιακό σύστημα.[128]

Κατά συνέπεια, το χαμηλό επίπεδο των παραγωγικών δυνάμεων δεν ευνοούσε τους εργαζόμενους με σχέση εξαρτημένης εργασίας, ώστε να άρουν τη συνείδησή τους πάνω από αυτήν την εκμετάλλευση. Αυτό έγινε πολύ αργότερα, με την περαιτέρω ανάπτυξη των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής, την ισχυ-

127. Βασιλική Λάζου, *1821-Γυναίκες και Επανάσταση*, ό.π., σελ. 61-71.

128. Γ. Αλεξάτος, *Η εργατική τάξη στην Ελλάδα*, ό.π., σελ. 32.

ροποίηση της εργατικής τάξης και την οργάνωσή της σε συνδικάτα. Υπό αυτήν την έννοια, τα θύματα της εκμετάλλευσης, επειδή ακόμη δεν είχαν επικρατήσει στην καθαρή τους μορφή οι καπιταλιστικές σχέσεις εργασίας, δεν μπορούσαν ακόμη να αποβλέπουν σε κάτι άλλο πέρα από την αναβάθμισή τους ή και το ενδεχόμενο πέρασμά τους στη θέση του εκμεταλλευτή (ή του ιδιοκτήτη μικροκαλλιεργητή σε ό,τι αφορά τους ακτήμονες αγροτοεργάτες γης).

Επιπρόσθετα, όπως επισημαίνει ο Χατζηιωσήφ, *«Η αντίληψη της εξαρτημένης εργασίας στην επαναστατημένη Ελλάδα ήταν ακόμη εγκιβωτισμένη στην κυρίαρχη θεώρηση των εργασιακών σχέσεων στην οθωμανική κοινωνία, όπου προκειμένου για κάποιον που συνήπτε σύμβαση εργασίας η έκφραση στα τούρκικα ήταν nefsini icare etmek, που θα μπορούσε να αποδοθεί ως εκμίσθωσε τον εαυτό του, δηλαδή αλλοτρίωσε την προσωπικότητά του»*.[129] Δηλαδή, στο οθωμανικό αξιακό σύστημα, στο οποίο ήταν εθισμένοι και οι μουσουλμάνοι και οι επαναστατημένοι Έλληνες, δεν υπήρχε μεγάλη διαφορά μεταξύ δουλείας και δουλειάς, *«ανάμεσα στη δουλική και στη ελεύθερη μισθωτή εργασία, πολύ περισσότερο που χρησιμοποιούσαν την ίδια λέξη για να χαρακτηρίσουν τους φορείς και των δύο: δούλος»*.[130]

Μάλιστα, αναφέρει ως παράδειγμα τους ριζοσπάστες επαναστάτες της Ύδρας, γύρω από τον Αντώνιο Οικονόμου, οι οποίοι δεν προβληματίστηκαν όταν *«επροκήρυξαν ότι όσοι εκ των πλοιάρχων παρακούσουν θα πιασθούν και θα γίνονται λεία (πρέζα), οι δε ναύται των τοιούτων πλοίων δούλοι δια να δουλεύουν εις τις ντάπιαις της Ύδρας»*, εφαρμόζοντας επί της ουσίας την *«πάγια τακτική*

129. Χ. Χατζηιωσήφ, «Από τη δουλεία στη μισθωτή εργασία», εφ. *Η Αυγή* (στο ένθετο «Αναγνώσεις»), 22-3-2020.

130. Χ. Χατζηιωσήφ, ό.π.

των Οθωμανών να τιμωρούν τους ''ρέμπελους'' κάνοντάς τους δούλους».[131]

Συνεχίζοντας, ο Χατζηιωσήφ, και αφού διακρίνει τη διαφορά κοινωνικής φάσης μεταξύ Ευρώπης και Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, εντούτοις θεωρεί ότι παρόμοιες προκαταλήψεις σε βάρος του κόσμου της μισθωτής εργασίας διατηρούνταν και στις πιο ανεπτυγμένες καπιταλιστικά χώρες της Ευρώπης. Μάλιστα, αναφέρει ως παράδειγμα την Αγγλία, η οποία το 1834 είχε θεσπίσει τον λεγόμενο «νέο νόμο για τους πτωχούς», ο οποίος διατηρούσε μορφές καταναγκαστικής εργασίας μαζί με περιορισμούς της ελευθερίας στην προσωπική ζωή, όπως ήταν η απαγόρευση της απεργίας. Σε αυτά, να προσθέσουμε και τη στέρηση των πολιτικών δικαιωμάτων όσων *«ασκούσαν εξαρτημένη εργασία έξω από το κορπορατιστικό πλαίσιο των συντεχνιών»*. Αντίθετα, στην ανεξάρτητη Ελλάδα, το επαναστατικό δίκαιο που είχε επικρατήσει, επειδή θεωρούσε ότι όλοι είναι ίσοι ενώπιον των νόμων και πως κανένας δεν πωλείται ούτε αγοράζεται,

> «ο περιορισμός του εκλογικού δικαιώματος των ''υπηρετών'' που επιχειρήθηκε το 1844 δεν επικράτησε. Η πλατιά κινητοποίηση των υπαλλήλων κοινωνικών κατηγοριών στην επαναστατική περίοδο και η εξισωτική ιδεολογία που προήλθε από αυτήν, σε συνδυασμό με την απουσία ισχυρών κατασταλτικών μηχανισμών, είχαν ως αποτέλεσμα η καθολική ψηφοφορία των ενήλικων ανδρών να καθιερωθεί στην Ελλάδα ντε φάκτο και ντε γιούρε νωρίτερα από τις υπόλοιπες ευρωπαϊκές χώρες, ανατρέποντας στο σημείο τη φορά της σχέσης παράδοσης και νεωτερικότητας, ανάμεσα στην Ελλάδα και την υπόλοιπη Ευρώπη. Η πολιτική πραγματικότητα της καθολικής ψηφοφορίας των ανδρών συνέβαλε στον ριζικό εννοιολογικό διαχωρισμό της μισθωτής εργασίας από τη δουλεία. Ακόμη και στην περίπτωση των οικόσιτων

131. Χ. Χατζηιωσήφ, ό.π.

> εργαζομένων, τα νέα πολιτικά ήθη επέβαλαν τη δημόσια χρήση του όρου υπηρέτης ως πολιτικά ορθότερου του όρου δούλος».[132]

Βέβαια, παρ' ότι δεν υπήρχε οργανωμένη εργατική τάξη, λόγω όλων αυτών που αναφέραμε προηγουμένως, εντούτοις υπήρξαν αρκετές κοινωνικές αντιδράσεις, ευρύτερων λαϊκών στρωμάτων, απέναντι στους προύχοντες και τους κοτζαμπάσηδες.[133]

Στην Ύδρα ο λαός εξεγέρθηκε, στις 30 Μαρτίου 1821, ενάντια στους προκρίτους και τους μεγαλοπλοιοκτήτες, οι οποίοι δεν ήταν ένθερμοι υποστηρικτές της Επανάστασης. Ο λαός και οι ναύτες, με αρχηγό τον Αντώνιο Οικονόμου, εγκατέστησαν δημοκρατικό σύστημα στο νησί, και κατέχοντας για ένα πολύ μικρό διάστημα την εξουσία, ετοίμασαν τον στόλο της Ύδρας για να συμμετάσχει στην Επανάσταση, όπως και έγινε, προφυλάσσοντας τον Μοριά. Για την ακρίβεια προκήρυξαν την Επανάσταση στις 16 Απριλίου. Όπως επισημαίνει ο Φίνλεϋ, «[...] *η διάκριση των διαφόρων κοινωνικών τάξεων ήτανε χτυπητή... ο λαός απαιτούσε επίμονα επαναστατικά μέσα*».[134] Όμως, οι προύχοντες κατάφεραν να ανατρέψουν τον Οικονόμου, τον οποίο εξόρισαν από την Ύδρα στο Μοναστήρι της Αγίας Βαρβάρας στα Καλάβρυτα, και έτσι πήραν πάλι τον έλεγχο. Τελικά, προς τα τέλη του έτους, και ενώ ο Οικονόμου πήγαινε προς το Άργος για να παραστεί στην εκεί Συνέλευση των αντιπροσώπων, η οποία είχε ξεκινήσει

---

132. Χ. Χατζηιωσήφ, ό.π.

133. Εδώ να επισημάνουμε ότι κοινωνικές αντιδράσεις υπήρχαν ήδη από τα τέλη του ΙΣΤ΄ αιώνα, όπου μάλιστα ξεσπούν και βίαιες εξεγέρσεις αγροτών, εξαιτίας της σκληρής εκμετάλλευσής τους και των επιδεινούμενων συνθηκών διαβίωσής τους. Για περισσότερες πληροφορίες, βλ. Η. Νικολόπουλος, «Οι κοινωνικοοικονομικές και θεσμικές προϋποθέσεις της Επανάστασης του 1821», ό.π., σελ. 93-95, και την υποσημείωση 16.

134. Αναφέρεται στο έργο του Τ. Σταματόπουλου, *Ο εσωτερικός αγώνας*, ό.π., τόμος πρώτος, σελ. 262, υποσημείωση 19.

στις 1 Δεκεμβρίου, δολοφονήθηκε καθ' οδόν προς αυτή,[135] από άντρες του πρόκριτου του Αιγίου, Ανδρέα Λόντου, διαπράττοντας επί της ουσίας το πρώτο μεγάλο πολιτικό έγκλημα, όπως παρατηρεί ο Σταματόπουλος.[136]

Ανάλογες αντιδράσεις υπήρξαν στην Άνδρο, στη Σίκινο, στην Κάλυμνο και αλλού, όπου, εκτός από το απελευθερωτικό της χαρακτήρα, η Επανάσταση είχε και κοινωνικά χαρακτηριστικά. Οι κολίγοι εξεγέρθηκαν και κατά των γαιοκτημόνων, παύοντας να πληρώνουν δοσίματα και εισφορές, προωθώντας νέες μορφές οργάνωσης του λαού μέσα από συνελεύσεις, και ζητώντας την κατάργηση των προνομίων των προυχόντων.[137]

Επίσης, εξέγερση έχουμε τόσο τον Οκτώβριο όσο και τον Δεκέμβριο του 1821, όπου ένοπλα σώματα εξεγέρθηκαν κατά των προεστών, τους οποίους απείλησαν με εξόντωση, επειδή αυτοί αμφισβητούσαν την αντιπροσωπευτική-συνταγματική προοπτική. Κάτι ανάλογο έγινε και κατά τη διάρκεια της Β΄ Εθνοσυνέλευσης, η οποία έγινε στο Άστρος, μεταξύ 29 Μαρτίου και 18 Απριλίου 1823. Εκεί, κατόπιν παρέμβασης των λαϊκών στρωμάτων και των ενόπλων, ακυρώθηκε κάθε προοπτική πώλησης των εθνικών γαιών σε όσους είχαν κεφάλαια να τις αγοράσουν,

135. Κ. Παπαρηγόπουλου, *Ιστορία του ελληνικού έθνους*, ό.π., βιβλίο δέκατο πέμπτο, σελ. 780-781. Βλ. και Τ. Σταματόπουλου, *Ο εσωτερικός αγώνας*, ό.π., τόμος πρώτος, σελ. 262-264.

136. Τ. Σταματόπουλου, *Ο εσωτερικός αγώνας*, ό.π., τόμος πρώτος, σελ. 264.

137. Για περισσότερα σχετικά με την εξεγέρσεις και σε άλλα νησιά, βλ. Γ. Κορδάτος, *Η κοινωνική σημασία της ελληνικής επαναστάσεως του 1821*, ό.π., σελ. 188-198. Όσον αφορά αντιδράσεις και εξεγέρσεις στο σύνολο της χώρας, όπου περιλαμβάνονται και οι προαναφερθείσες εξεγέρσεις στα νησιά, βλ. στο ίδιο, σελ. 179-213. Επίσης, μια παρόμοια αναλυτική παρουσίαση, στην οποία περιγράφει πως, μαζί με την απελευθερωτική επανάσταση, ξέσπαγαν ταυτόχρονα και εσωτερικοί αγώνες, που έφταναν σε μορφές κοινωνικής επανάστασης, υπάρχει στο Τ. Σταματόπουλου, *Ο εσωτερικός αγώνας*, ό.π., τόμος δεύτερος, σελ. 356-371.

δηλαδή σε ξένους, ομογενείς και κοτζαμπάσηδες.[138] Όπως, ομολογεί ο Κολοκοτρώνης, σχετικά με το πρώτο γεγονός, στα Απομνημονεύματά του, *«Ο λαός είχε πάντοτε σκοπό να σκοτώση τους άρχοντας και σε κάθε παραμικρά αιτία ερεθίζετο»*.[139]

Κατά πώς φαίνεται, σε αρκετές περιπτώσεις, ο ρόλος των ευρύτερων πληβειακών κοινωνικών στρωμάτων υπήρξε σημαντικότατος παράγοντας για την Επανάσταση του 1821, επειδή συμπαρέσυρε τις ανώτερες τάξεις να λάβουν μέρος στον αγώνα (ορισμένες φορές και με τη βία). Οι εν λόγω ενέργειες προσέδιδαν, ταυτόχρονα, έναν βαθύ κοινωνικό χαρακτήρα στην Επανάσταση, εξαιτίας των έντονων ταξικών ανταγωνισμών, αλλά και αντιφάσεων. Αυτές οι αντιφάσεις φαίνονται και στα Απομνημονεύματα, ενός εκ των πρωτεργατών της Φιλικής Εταιρεία, του Εμμανουήλ Ξάνθου, ο οποίος αναφέρει πως ενώ στην Πελοπόννησο η Επανάσταση εμψυχώθηκε και ενθαρρύνθηκε από τους καπεταναίους, τους προεστούς, τους εμπόρους και τους ιερείς, αντίθετα στα νησιά και τη Ρούμελη συνέβη το αντίθετο: *«ο λαός και οι Καπιτάνοι επαναστατήσαντες υπεχρέωσαν τους προεστώτας των να συγκατανεύσωσιν»*.[140] Κάτι ανάλογο γράφει και ο Φωτάκος, στα Απομνημονεύματά του, δίνοντας έμφαση στον πρωταγωνιστικό ρόλο των κατώτερων τάξεων.

> «[Α]πατώνται όσοι έγραψαν και γράφουν ακόμη, ότι αν έλειπαν οι αρχοντοκοτσαμπάσιδες η επανάστασις δεν θα εγένετο, και οι λέγοντες, ότι αν έλειπαν οι κλεφτοκαπεταναίοι, και άλλοι πάλιν αν έλειπαν οι κληρικοί, και τέλος άλλοι ν' αποδίδουν την αιτίαν της γενομένης επα-

138. Οι πληροφορίες αναφέρονται στο Γ. Μηλιός, *1821. Ιχνηλατώντας το Έθνος, το Κράτος και τη Μεγάλη Ιδέα*, ό.π., σελ. 116-117.

139. Θ. Κολοκοτρώνη, *Απομνημονεύματα*, εκδόσεις Μέρμηγκας, Αθήνα, χ.χ.έ., σελ. 112.

140. Ε. Ξάνθου, *Απομνημονεύματα περί της Φιλικής Εταιρείας*, έκδοση εφ. *Η Καθημερινή*, Αθήνα 2020, σελ. 59.

> ναστάσεως εις εκείνους τους Έλληνας, όσοι ήσαν έξω της δούλης Ελλάδος και έμεναν εις τα χριστιανικά βασίλεια της Ευρώπης, οι οποίοι βλέποντες και αισθανόμενοι την ελευθερίαν και την δόξαν των άλλων εθνών έφεραν εις την πατρίδα των την τολμηράν απόφασιν και τα μέσα της συντηρήσεως της επαναστάσεως· ενώ η αληθινή αιτία είναι η απελπισία των Ελλήνων, οίτινες κλεισθέντες ολόγυρα υπό των τυράννων των καθ' εκάστην ημέραν εκαταδιώκοντο από αυτούς δια της αρπαγής των πραγμάτων των, της ατιμώσεώς των, της σφαγής, της αγχόνης και των άλλων της δουλείας συμφορών·[...]».[141]

Ο Μηλιός, αναφέρει αντιδράσεις και άλλου τύπου, οι οποίες εκδηλώνονται με τη μορφή διαφόρων οργανώσεων (π.χ. μυστικών εταιρειών) της εποχής, που μέσω ενός δημοκρατικού ριζοσπαστισμού εκφράζουν σε μεγάλο βαθμό την ταξική δυναμική των λαϊκών τάξεων. Τέτοιες, για παράδειγμα, είναι η «Αδελφότητα των Φιλοδικαίων», στο Μεσολόγγι, η οποία είχε ιδρυθεί από μεσαίους και κατώτερους αξιωματικούς, εκφράζοντας τη δυσαρέσκειά τους ενάντια στις αυθαιρεσίες και στις καταχρήσεις εξουσίας. Μάλιστα, είχε φτάσει να αριθμεί 2.000 μέλη (μεταξύ αυτών και ο Μάγιερ, ο εκδότης των *Ελληνικών Χρονικών*). Άλλη περίπτωση είναι η δράση πολλών καρμπονάρικων μυστικών εταιρειών στο Ναύπλιο, οι οποίες είχαν ριζοσπαστικό προσανατολισμό.[142] Όπως επισημαίνει ο Γ. Ζιούτος, επειδή η εργατι-

141. Φωτάκου, *Απομνημονεύματα περί της Ελληνικής Επαναστάσεως (1821-1828)*, τόμος πρώτος, εκδόσεις Πελεκάνος, Αθήνα, χ.χ.έ., βλ. στον Πρόλογο. Ηλεκτρονική πηγή: https://books.google.gr/ Επίσης, αναφέρεται και στο βιβλίο της Ομάδας Ενάντια στη Λήθη, *Κυριαρχία και κοινωνικοί αγώνες στον «Ελλαδικό χώρο»*, τόμος πρώτος, εκδόσεις Αναρχική Αρχειοθήκη, Αθήνα 1996, σελ. 279.

142. Γ. Μηλιός, *1821. Ιχνηλατώντας το Έθνος, το Κράτος και τη Μεγάλη Ιδέα*, ό.π., σελ. 125-126. Για μια πιο εμπεριστατωμένη ανάλυση των πολιτικών και κοινωνικών ανταγωνισμών, εκείνης της εποχής, οι οποίες εκδηλώνονται ποικιλοτρόπως μέσα από τις Εθνοσυνελεύσεις και τους εμφύλιους πολέμους, βλ. Γ. Μηλιός, στο ίδιο, τα κεφάλαια 5 και 6.

κή τάξη, τότε, σε διεθνές επίπεδο, δεν ήταν ακόμη ώριμη να ιδρύσει δική της πολιτική οργάνωση (κόμμα), τα επαναστατικά στοιχεία της εποχής

> «συσπειρώνονται σε μυστικές, συνωμοτικές εταιρείες, που δρουν σύμφωνα με τις οργανωτικές και πολιτικές παραδόσεις του τεκτονισμού, του κομπανιονάζ, των καρμπονάρων, του γιακομπινισμού και των άλλων μυστικών (κλειστών) πολιτικών οργανώσεων που συγκροτούνται στη Γαλλία, στη Γερμανία, στη Βοημία κ.λπ., ιδιαίτερα κατά το 18ο αι. και τις αρχές του 19ου αι.
>
> Το πρώτο τέταρτο του 19ου αι. χαρακτηρίζεται ιδιαίτερα από μια πολυσπερμία μυστικών, συνωμοτικών οργανώσεων. Ξέρουμε πως στο πλαίσιο αυτών των οργανώσεων μπαίνει και η δική μας ''Φιλική Εταιρία'', οργανώτρια, υποκινήτρια και εκτελέστρια της μεγάλης εθνικοαπελευθερωτικής επανάστασης του 1821».[143]

Σε πολλές περιπτώσεις αντιδράσεις ή και εξεγέρσεις έχουμε πριν ακόμη από την Επανάσταση του 1821. Τέτοιες αντιδράσεις, που δημιουργούνται κυρίως από τους ακτήμονες αγρότες, οι οποίοι δυσανασχετούσαν από τους δυσβάσταχτους φόρους, τη φτώχεια και τον απολυταρχικό τρόπο διοίκησης, υπήρξαν σε μια σειρά περιοχών του ελλαδικού χώρου. Βασική τους διεκδίκηση ήταν η φορολογική δικαιοσύνη και το μοίρασμα της γης, και γι' αυτό είχαν μια πιο μαχητική ψυχολογία.

Στα Επτάνησα, υπήρξε μια πλούσια αντιστασιακή κοινωνική δράση απέναντι στους κρατούντες, η οποία δεν σταμάτησε ούτε για μια στιγμή μεταξύ των ετών από το 1610 μέχρι λίγο πριν από την Επανάσταση του 1821, τόσο ενάντια στους άρχοντες

143. Γ. Ζιούτος [Ζωιτόπουλος], *Το διεθνές εργατικό κίνημα. Στον 19ο και τις αρχές του 20ου αιώνα*, εκδόσεις Διογένης, Αθήνα 1975. Βλ., το Δεύτερο Κεφάλαιο, υποκεφάλαιο 4, «Μυστικές εταιρείες-Κατάπνιξη των επαναστατικών εξεγέρσεων», σελ. 31.

όσο και στους κάθε φορά εξωτερικούς διοικούντες (Ενετοκρατία 1386-1797, Γαλλική επέμβαση 1797-1799 και 1807-1814,[144] Ρωσοτουρκική επέμβαση και Επτάνησος Πολιτεία 1800-1807, Αγγλοκρατία 1814-1824). Στην Κέρκυρα υπήρξαν εξεγέρσεις το 1610, το 1640, το 1642, το 1652, το 1678, ενώ κατά τη διάρκεια του 18ου αιώνα πάνω από είκοσι φορές συνταράχθηκε από αντιφεουδαρχικές εξεγέρσεις χωρικών. Στην Ζάκυνθο υπήρξε εξέγερση το 1628 και το 1799, στην Κεφαλονιά το 1640, το 1644, το 1648 και το 1799, ενώ στα Κύθηρα το 1780 και το 1794.[145] Επίσης, εξεγερτική δραστηριότητα στα Επτάνησα παρουσιάζεται με την είσοδο των Γάλλων, από το 1797 μέχρι περίπου το 1802, εξαιτίας του αντίκτυπου των ιδεών της Γαλλικής Επανάστασης του 1789. Πολλοί γιακωβίνικοι σύλλογοι, που δημιουργούνται, καλούν την κοινωνία σε εξέγερση για την κατάργηση των προνομίων, το μοίρασμα των περιουσιών των αρχόντων, για ελευθερία και ισότητα.[146] Στα Κύθηρα, η εξέγερση κράτησε από το 1798 έως το 1802, όπου οι καταπιεσμένοι προωθούν δικές τους μορφές αυτοδιοίκησης, ενώ καταλαμβάνουν και απαλλοτριώνουν τα κτήματα των αρχόντων. Αυτή η περίοδος έχει χαρακτηριστεί ως «Περίοδος της Αναρχίας» και καταστέλλεται τον Δεκέμβριο του 1802.[147] Από τις τελευταίες εξεγέρσεις ήταν αυτή των χωρικών στη Λευκάδα, το 1819, με

144. Η δεύτερη επάνοδος των Γάλλων στα Επτάνησα διήρκεσε από το 1807 έως το 1814, περίπου, όταν παραδόθηκε και η Κέρκυρα στο βρετανικό κράτος, αν και τα υπόλοιπα νησιά είχαν καταληφθεί από τους Βρετανούς πρωτύτερα, μεταξύ 1809-10.

145. Οι πληροφορίες αναφέρονται στο βιβλίο της Ομάδας Ενάντια στη Λήθη, *Κυριαρχία και κοινωνικοί αγώνες στον «Ελλαδικό χώρο»*, ό.π., σελ. 133-138.

146. Ομάδα Ενάντια στη Λήθη, *Κυριαρχία και κοινωνικοί αγώνες στον «Ελλαδικό χώρο»*, ό.π., σελ. 138-143.

147. Ομάδας Ενάντια στη Λήθη, *Κυριαρχία και κοινωνικοί αγώνες στον «Ελλαδικό χώρο»*, ό.π., σελ. 146-147.

αφορμή τη φορολόγησή τους για τη διάνοιξη της διώρυγας του νησιού, η οποία παρά την καταστολή που δέχτηκε, εντούτοις οι κρατούντες αναγκάστηκαν να επιβάλουν μικρότερη φορολογία από την αρχική.[148]

Άλλες κοινωνικές εξεγέρσεις έγιναν το 1806-1807 στη Σάμο, όπου για ένα διάστημα κατάφερε ο λαός να πάρει τη διοίκηση στα χέρια του. Συνεχίστηκε το 1815 στα Ψαρά, όπου κατάφεραν να επιβάλουν και έναν εκπρόσωπο του λαού στην τοπική διοίκηση των δημογερόντων. Στη Σκύρο και στην Άνδρο προέβησαν σε έγγραφη διαμαρτυρία το 1816, ενώ έγινε εξέγερση το 1819 στην Άνδρο, όπου οι κάτοικοι προκάλεσαν την καθαίρεση του κοτζάμπαση λόγω της απολυταρχικής και τυραννικής εξουσίας του.[149]

Η Άνδρος, βέβαια, αποτελεί μια ιδιαίτερη περίπτωση, στην οποία υπήρξαν αρκετές επαναστάσεις κολίγων τον 18ο αιώνα. Γι' αυτό και ήταν από τα πρώτα νησιά, που πήραν μέρος στην Επανάσταση του 1821, με πρωταγωνιστή τον Δημήτρη Μπαλή, ένα αγρότη, τον οποίο μάλιστα ο λαός τον ψήφισε και Διοικητή του νησιού.

Συγκεκριμένα, έπειτα από συνέλευση στη Μεσαριά, κατάργησαν το φεουδαρχικό σύστημα, έκαψαν μερικούς πύργους κοτζαμπάσηδων, μοίρασαν με ίση αναλογία τη γη στους ακτήμονες αγρότες και οργανώθηκε ένοπλη δύναμη για την προστασία του νησιού και την εξασφάλιση της νέας κατάστασης. Πριν από τη συνέλευση είχε βγάλει μια Προκήρυξη, με την οποία απευθυνόταν προς τον λαό και εξέθετε τους σκοπούς της αγροτιάς. Όμως, ο Μπαλής ανετράπη από τους προύχοντες με τη βοήθεια των Υδραίων, ενώ συνελήφθη για να απελευθερωθεί αμέσως μετά

148. Ομάδας Ενάντια στη Λήθη, *Κυριαρχία και κοινωνικοί αγώνες στον «Ελλαδικό χώρο»*, ό.π., σελ. 164-165.

149. Για τις εξεγέρσεις στα εν λόγω νησιά, βλ. πιο αναλυτικά Τ. Σταματόπουλου, *Ο εσωτερικός αγώνας*, ό.π., τόμος πρώτος, σελ. 159-164.

και να συνεχίσει τον αγώνα του, υπερασπιζόμενος πάλι την Άνδρο, τον Ιούλιο του 1827, από λεπλασία του Υδραίου, Γ. Φραγκόπουλου. Όμως, και στα 1828 έγινε νέο αγροτικό κίνημα, το οποίο βάσταξε αρκετούς μήνες, στο Κόρθι της Άνδρου, όπου οι κάτοικοι αρνήθηκαν να πληρώσουν φόρους, κακοποιώντας τον Υδραίο πολιτάρχη, Δ. Καρτσινόπουλο, που στάλθηκε με στρατιωτική δύναμη να επιβάλει την τάξη, αφοπλίζοντάς τον.[150]

Οι κοινωνικές αντιδράσεις συνεχίστηκαν καθ' όλη την περίοδο του επαναστατικού αγώνα. Μάλιστα, η Επανάσταση κινδύνεψε να χαθεί κατά την απόβαση του Ιμπραήμ στην Πελοπόννησο, τον Φεβρουάριο του 1825, εξαιτίας της αποχής των πληρωμάτων από τα πλοία. Ο Ιμπραήμ αποβίβασε στις 12 Φεβρουαρίου 4.000 πεζικό και 500 ιππικό χωρίς καμία αντίσταση, ενώ στις 9 Μαρτίου αποβιβάζει νέο στρατό, πάλι χωρίς καμία παρακώλυση, όπως επισημαίνει ο Κ. Παπαρηγόπουλος. Ο λόγος που η απόβαση έγινε χωρίς μάχη, εκ μέρους του ελληνικού στόλου, ήταν επειδή *«οι ναύτες ήταν απλήρωτοι για ένα-δυο μήνες και αποφάσισαν να γυρίσουν πίσω στα νησιά τους»*.[151] Πώς γίνεται και στις δύο αυτές αποβάσεις δεν υπήρξε απάντηση από κανένα ελληνικό πλοίο, διερωτάται ο Κ. Παπαρηγόπουλος. Για να δώσει τη δική του εκδοχή ότι αυτό οφειλόταν αφενός στους εμφύλιους πολέμους που είχαν αδειάσει το εθνικό ταμείο, αφετέρου στις καταχρήσεις δανείων της Επανάστασης, αναφέροντας μάλιστα και συγκεκριμένα περιστατικά ως παραδείγματα.[152] Όταν τελικά κατέπλευσε ο ελληνικός στόλος ήταν πλέον αργά, ενώ από τον Απρίλη είχε καταληφθεί και η Δυτική Στερεά Ελλάδα από τα στρατεύματα του

150. Για περισσότερα σχετικά με την εξέγερση της Άνδρου βλ. Τ. Σταματόπουλου, *Ο εσωτερικός αγώνας*, ό.π., τόμος δεύτερος, σελ. 420-427.

151. L. S. Stavrianos, ό.π., σελ. 286. Αναφέρεται στο Π. Γκαργκάνας, ό.π., σελ. 24.

152. Για περισσότερα βλ. Κ. Παπαρηγόπουλου, *Ιστορία του ελληνικού έθνους*, ό.π., βιβλίο δέκατο πέμπτο, σελ. 840-845.

Σουλτάνου. Έτσι, όπως πάλι επισημαίνει ο Παπαρηγόπουλος, τα νησιά, λόγω της «ενδείας των πόρων», δεν μπορούσαν να συντηρήσουν «αδιαλείπτως στολίσκους ικανούς» να εμποδίσουν την απόβαση του Ιμπραήμ, ούτε το Μεσολόγγι να τροφοδοτήσουν.[153]

Επίσης, ένας από τους τελευταίους εξεγερσιακούς σπασμούς των εξαθλιωμένων ναυτικών προκλήθηκε εξαιτίας της άρνησης των πλοιοκτητών να καταβάλουν στους ναύτες τα χρήματα από τις λείες (πειρατείες) του 1825.[154] Η λαϊκή αγανάκτηση ξέσπασε στην Ύδρα, στις 20 Νοεμβρίου 1826. Ο βασικός λόγος ήταν η

153. Κ. Παπαρηγόπουλου, *Ιστορία του ελληνικού έθνους*, ό.π., βιβλίο δέκατο πέμπτο, σελ. 842.

154. Ο Τ. Σταματόπουλος, στο έργο του, *Ο εσωτερικός αγώνας* (τόμος τρίτος, ό.π.), λέει ότι η πειρατεία, εκείνη την εποχή, λογαριάζονταν ως έντιμο επάγγελμα. Ήταν δε τόσο πολύ προσοδοφόρο, ώστε έγινε και κληρονομικό (σελ. 506). Οι Έλληνες διδάχτηκαν την πειρατεία από τους Άγγλους, και απόκτησαν την πρώτη θέση σε όλη τη Μεσόγειο. Μάλιστα, τα εμπορικά πλοία των ξένων δυνάμεων, οι προξενικοί τους πράκτορες και οι πρεσβευτές είχαν συνεργασία με Έλληνες πειρατές (από την Ύδρα, τις Σπέτσες, τα Ψαρά, την Μάνη, το Τσιρίγο, κ.λπ.) για την επέκταση του εμπορίου. Οι δε Άγγλοι είχαν ιδρύσει σημαντική ελληνική παροικία στο Πορτ-Μαόν της Μινόρκας (Ισπανία), από ναυτικές οικογένειες που βιοπορίζονταν από αυτό το επάγγελμα (σελ. 511). Η πειρατεία είχε κοπάσει κατά τα πρώτα χρόνια της εξέγερσης του 1821, για να αναβιώσει μετά την καταστροφή των Ψαρών και της Κάσου, με αποκορύφωμα το 1826. Άλλοι παράγοντες ήταν οι εμφύλιοι πόλεμοι, που άδειασαν το εθνικό ταμείο, με συνέπεια να μην μπορούν να πληρωθούν τα πληρώματα των πλοίων. Είχε βέβαια προηγηθεί η ανεργία και η ένδεια των ναυτικών, σταδιακά, μετά το τέλος των Ναπολεόντειων πολέμων (το 1814), με την επίτευξη της ειρήνης και την όξυνση του ανταγωνισμού με άλλα κράτη (σελ. 519 και 526-527). Ιδιαίτερα να τονίσουμε ότι κατά τη διάρκεια της Επανάστασης, εξαιτίας της διασποράς των πλοίων σε πειρατικές ενέργειες, εξασθένησε τόσο πολύ ο στόλος, με συνέπεια ακόμη και για την υπεράσπιση του Μεσολογγίου να μην είναι δυνατό να συγκεντρωθεί επαρκής αριθμός πλοίων. Μάλιστα, ήταν τόσοι μεγάλη η ένδεια των ναυτικών, που πολλές φορές τα πληρώματα στασίαζαν, παίρνοντας αυθαίρετα τα καράβια από τους πλοιοκτήτες για πειρατεία, ακόμη και κατά τη διάρκεια πολεμικών επιχειρήσεων (σελ. 603-607 και 618-619). Για περισσότερα σχετικά με την πειρατεία, βλ. Τ. Σταματόπουλου, *Ο εσωτερικός αγώνας*, τόμος τρίτος, ό.π., σελ. 505-545.

ανεργία των ναυτικών για μεγάλο διάστημα. Συγκρότησαν επιτροπή και συνέταξαν έναν κατάλογο με ονόματα πλοιοκτητών με τα ποσά που έπρεπε να δώσουν ως αναγκαστική εισφορά. Ο «βίαιος έρανος», όπως ονομάστηκε, έγινε στις 24 Νοεμβρίου. Επιπλέον, από τις 9 μέχρι τις 18 Δεκεμβρίου, οι πρόκριτοι, κάτω από την πίεση του λαού, αναγκάστηκαν να αλλάξουν το ολιγαρχικό σύστημα διακυβέρνησης και να το κάνουν δημοκρατικότερο, δεχόμενοι και τη συνεργασία των αντιπροσώπων του λαού. Έτσι, σταμάτησαν οι ταραχές, ενώ οι πληρεξούσιοι του λαού υποδείκνυαν και τα μέτρα που έπρεπε να ληφθούν για την προετοιμασία των πυρπολικών και την ενίσχυση του στόλου.[155]

Από τα προαναφερθέντα, φαίνεται πως ενώ η ανερχόμενη αστική τάξη διέθετε την πολιτική ηγεσία της Επανάστασης, εντούτοις υπήρχαν πάντα δυσαρέσκειες και αντιδράσεις από τα πληβειακά στρώματα του πληθυσμού (κυρίως ναυτεργατών, ακτημόνων αγροτοεργατών και κολίγων) απέναντι στους προύχοντες (αστούς, εφοπλιστές, κοτζαμπάσηδες), τα οποία ανά διαστήματα εκδηλώνονταν με πολύ έντονο τρόπο.

155. Για περισσότερα βλ. Τ. Σταματόπουλου, *Ο εσωτερικός αγώνας*, ό.π., τόμος τρίτος, σελ. 622-631.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Το αντικείμενο αυτής της εργασίας ήταν κατ' αρχάς η αναζήτηση των συνθηκών μέσω των οποίων άρχισε να διαμορφώνεται η εργατική τάξη στην Ελλάδα, τόσο πριν όσο και κατά τη διάρκεια της Επανάστασης του 1821. Για την επίτευξη αυτού του στόχου διερευνήθηκαν οι προϋποθέσεις, οι οποίες δεν ήταν άλλες παρά η ανάπτυξη, κατά τον 18ο αιώνα, μιας δυναμικής πρωταρχικής καπιταλιστικής συσσώρευσης, από μια δυναμικά ανερχόμενη αστική τάξη, και άρα των αντίστοιχων σχέσεων παραγωγής σε όλες τις οικονομικές δραστηριότητες (εμπόριο, ναυτιλία, γαιοκτησία, βιοτεχνία). Όμως, μια τέτοια ανάπτυξη προϋπέθετε και την ύπαρξη αντίστοιχης μισθωτής εργασίας, έστω και σε πρώιμη μορφή, στους προαναφερθέντες οικονομικούς τομείς.

Η εν λόγω διερεύνηση έδειξε ότι αυτό το ευρύ τμήμα εργαζομένων συμμετείχε ενεργά σε όλες τις κοινωνικές διεργασίες, λαμβάνοντας μέρος τόσο στην Επανάσταση του 1821 όσο και στις κοινωνικές αντιδράσεις και στους ταξικούς ανταγωνισμούς που υπήρξαν από μεριάς αυτών των πληβειακών στρωμάτων καθ' όλη αυτή τη διαδικασία, ακόμη και κατά τη διάρκεια της Επανάστασης.

Οι μεγαλύτερες αντιδράσεις και κοινωνικοί ανταγωνισμοί εκδηλώθηκαν κυρίως από το ναυτεργατικό δυναμικό, καθώς επίσης από τους ακτήμονες αγρότες και μικροκαλλιεργητές, τόσο ενάντια στους Οθωμανούς όσο και ενάντια στις ανώτερες τάξεις των Ελλήνων προυχόντων, κοτζαμπάσηδων, πλοιοκτητών κ.λπ.

Βέβαια, το επίπεδο συνείδησης δεν είχε φτάσει ακόμη στα όρια της ταξικής διαμόρφωσης και της αντίστοιχης εκπροσώπησης. Αυτό έγινε πολύ αργότερα, με την επέκταση των συνόρων του

νέου κράτους, τη διεύρυνση της εσωτερικής αγοράς, την πλήρη επικράτηση του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής και την ανάπτυξη της βιομηχανίας, τα οποία έθεσαν τις προϋποθέσεις για να αρχίσει να αναπτύσσεται η εργατική τάξη με μαζικούς όρους, να ισχυροποιείται και να οργανώνεται σε συνδικάτα.

Όμως, στην αρχή, μετά την ίδρυση του ελληνικού κράτους, η οικονομική δομή της ελληνικής κοινωνίας χαρακτηριζόταν από τη μικροϊδιοκτησία, η οποία ενισχύθηκε με την κατάληψη από τους ακτήμονες αγρότες των εκτάσεων γης που εγκατέλειψαν οι Οθωμανοί, τη μικρή βιοτεχνία, τις υποτυπώδεις υπηρεσίες και την αυτοαπασχόληση. Οι αντιστάσεις των ανεξάρτητων παραγωγών της πόλης και της υπαίθρου στην τάση προλεταριοποίησής τους, η εποχικότητα της εργασίας, η μετακινούμενη εργασία με τα σινάφια των τεχνιτών που εργάζονταν με σύμβαση έργου και γενικά η προσφυγή σε τρόπους που διασφάλιζαν την εργασιακή ανεξαρτησία, αποτρέποντας την προλεταριοποίηση, συνετέλεσαν στην αποθάρρυνση των μεγάλων επενδύσεων στη βιομηχανία. Αυτοί ήταν και οι λόγοι για τους οποίους το ελληνικό εργατικό κίνημα έκανε καθυστερημένα την εμφάνισή του.[156] Είχαν ήδη προηγηθεί, από τα μέσα του ΙΗ΄ αιώνα, κάποια φαινόμενα που συνδέονταν με τη διαδικασία της πρωταρχικής συσσώρευσης του κεφαλαίου. Σύμφωνα με τον Η. Νικολόπουλο, *«η διαδικασία αυτή σε ό,τι αφορά ιδιαίτερα το σκέλος του αποχωρισμού του άμεσου παραγωγού από τα μέσα παραγωγής λειτούργησε με ιδιαίτερα αργό ρυθμό, με αποτέλεσμα να σημειωθεί αδυναμία παραγωγικής διεξόδου των συσσωρευόμενων με διάφο-*

156. Για περισσότερα βλ. Γ. Αλεξάτος, *Συνοπτική αναφορά στην ιστορία του ελληνικού εργατικού κινήματος*, εκδόσεις Γειτονιές του Κόσμου, Θεσσαλονίκη 2003, σελ. 14-15. Επίσης, βλέπε την ενδιαφέρουσα ανάλυση του Κ. Φουντανόπουλου, «Μισθωτή εργασία», στο *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα. Οι απαρχές 1900-1922*, επιστημονική επιμέλεια: Χ. Χατζηιωσήφ, εκδόσεις Βιβλιόραμα, Αθήνα, χ.χ., τόμος Α΄, μέρος 1ο, σελ. 87-95.

ρους τρόπους κεφαλαίων σε μια συνεχώς διευρυνόμενη κλίμακα». Μάλιστα, αυτήν την ιδιαιτερότητα αργόσυρτης συγκρότησης της εργατικής τάξης, τη συνδυάζει και με το παροικιακό φαινόμενο, το οποίο λειτουργούσε ως βαλβίδα εκτόνωσης, εφόσον έδινε τη δυνατότητα σε τμήματα του πληθυσμού που αποξενώνονταν από τα μέσα παραγωγής και τους όρους εργασίας είτε να βρίσκουν απασχόληση στο εξωτερικό είτε να αναπτύσσουν εκεί διάφορες εμπορομεσιτικού χαρακτήρα δραστηριότητες.[157]

Η ταχύρρυθμη ανάπτυξη του ελληνικού καπιταλισμού από το 1880 κι εξής, και ιδιαίτερα την περίοδο μετά το 1909, με την προσάρτηση νέων εδαφών μέχρι και τη Μικρασιατική Καταστροφή, έθεσε τις προϋποθέσεις για την περαιτέρω βιομηχανική ανάπτυξη, η οποία συνέπεσε και με τη μεγάλη προσφορά εργατικών χεριών και τη μεγάλη καταναλωτική αγορά.[158]

Κατά συνέπεια, το εργατικό-συνδικαλιστικό κίνημα στην Ελλάδα συνδέθηκε άμεσα με τις κρατούσες ιστορικές και κοινωνικές δομές, καθώς επίσης και με την αντίστοιχη ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων της χώρας, οι οποίες, όμως, ήταν διαφορετικής υφής από αυτές των πιο αναπτυγμένων βιομηχανικά χωρών της Ευρώπης, όπου τα σπέρματα της βιομηχανικής ανά-

157. Η. Νικολόπουλος, *Δομές και θεσμοί στην Τουρκοκρατία. Τα Αμπελάκια και ο κοινωνικοοικονομικός μετασχηματισμός του ελλαδικού χώρου*, ό.π., σελ. 349-351. Ο Η. Νικολόπουλος αναφέρει ως παράδειγμα τα Αμπελάκια και την τάση εγκατάλειψης της περιοχής, η οποία παρουσιάστηκε έντονα μεταξύ των ετών 1814-1816, εξαιτίας τόσο της παρακμής της οθωμανικής κοινωνίας, η οποία δεν μπορούσε να ενισχύσει τη συσσώρευση των κεφαλαίων (λόγω εχθρικής στάσης, αρπακτικότητας, διαφθοράς κ.λπ.) όσο και της δικής τους αδυναμίας να αντιμετωπίσουν τον ευρωπαϊκό ανταγωνισμό με συνέπεια να εκφυλίζεται η σωρευτική τους ικανότητα και τελικά να παρακμάσουν (βλ. στο ίδιο, σελ. 351-360).

158. Βλέπε Ξ. Ζολώτα, *Η Ελλάς εις το στάδιο της εκβιομηχανίσεως*, Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα 1964 (δεύτερη έκδοση). Πρώτη έκδοση από τον Εκδοτικό Οίκο «Ελευθερουδάκης», Αθήνα 1926.

πτυξης συνετέλεσαν στη δημιουργία των πρώτων συνδικάτων στις αρχές του 19ου αιώνα.[159]

Όπως και να έχει, το ειδικό βάρος της εργατικής τάξης στην Ελλάδα έχει φανεί καθ' όλη την ιστορική της διαδρομή και εξέλιξη, η οποία συνέπεσε τόσο με τον βαθμό της ανάπτυξης του ελληνικού καπιταλισμού όσο και με την εκάστοτε πολιτική συγκυρία. Συνδυάστηκε με τη διαδικασία διαμόρφωσης του ελληνικού έθνους-κράτους, η οποία με τη σειρά της επιδρούσε ποικιλοτρόπως στις διεργασίες που ελάμβαναν χώρα στο εσωτερικό του εργατικού-συνδικαλιστικού κινήματος.

Το παρόν πόνημα, σαφώς δεν μπορεί να απαντήσει σε όλα. Όμως, μπορεί να αποτελέσει το έναυσμα για μια περαιτέρω μελέτη του θέματος. Αυτό που προσπάθησε να αναδείξει, μέσω της καταγραφής και του συνδυασμού των γεγονότων, αλλά και των διάσπαρτων στοιχείων, είναι οι κοινωνικοί αγώνες, που αναπτύχθηκαν σε όλη την επαναστατική διαδικασία του 1821. Να αναδείξει ότι οι βασικοί πρωταγωνιστές ήταν τελικά «οι από κάτω», οι αδικημένοι, οι καταπιεσμένοι, οι κατατρεγμένοι, τα πληβειακά στρώματα, όλοι αυτοί που αναδεικνύουν ότι η Απελευθέρωση ξεπηδά μέσα από τη δράση των ανθρώπων, ενώ οι προσωπικότητες (χωρίς να παραγνωρίζεται ο ρόλος τους) συνδέονται με αυτές τις βαθύτερες διεργασίες και διαποτίζονται

159. Επειδή η συγκρότηση της εργατικής τάξης και των πρώτων συνδικάτων στην Ελλάδα έγινε πολύ αργότερα από την επανάσταση του 1821 και την ίδρυση του ελληνικού κράτους, βλέπε, για μια συνοπτική παρουσίαση του εν λόγω θέματος, στο Γ. Αλεξάτος, *Η εργατική τάξη στην Ελλάδα*, ό.π., σελ. 67-77, και στο Δ. Κατσορίδας, *Βασικοί σταθμοί του εργατικού-συνδικαλιστικού κινήματος στην Ελλάδα 1870-2001*, εκδόσεις Αρχείο Ιστορίας των Συνδικάτων (ΑΡ.ΙΣΤΟ.Σ.) της ΓΣΕΕ, Αθήνα 2008, σελ. 25-45. Επίσης, για πιο αναλυτικά, στο Δ. Λιβιεράτος, *Το ελληνικό εργατικό κίνημα 1918-1923*, εκδόσεις Καρανάση, Αθήνα 1976, και τους υπόλοιπους τρεις τόμους, με τίτλο, *Κοινωνικοί αγώνες στην Ελλάδα (1923-27, 1927-31, 1932-36)*, εκδόσεις Κομμούνα και Εναλλακτικές Εκδόσεις.

από αυτές, δίχως ωστόσο να είναι οι απόλυτοι πρωταγωνιστές της ιστορίας.

Αυτό, βέβαια, δεν σημαίνει ότι υπάρχει μια έμφυτη εξεγερσιακή δυναμική στα πληβειακά στρώματα, δηλαδή ένα γραμμικό αντιστασιακό συνεχές,[160] σύμφωνα με το οποίο *«αντάρτης-κλέφτης-παλικάρι/ πάντα είναι ο ίδιος ο λαός»*. Επίσης, δεν σημαίνει πως οι όποιες πράξεις είναι δικαιολογημένες και έτσι να αποσιωπούνται οι αρνητικές όψεις της ιστορίας. Διότι, στις ιστορίες όλων των λαών, εκτός από τις καλές στιγμές υπάρχουν και οι μαύρες σελίδες, οι οποίες πρέπει να αναφέρονται, να συζητιούνται, να κρίνονται και να στιγματίζονται, ώστε να μη διαιωνίζονται τα λάθη και τα πάθη, όπως, για παράδειγμα, οι βιαιοπραγίες που επακολούθησαν την κατάληψη της Τριπολιτσάς, κατά την οποία σφαγιάστηκαν 32.000 άμαχοι.[161] Αντίθετα, προκρίνεται εκείνη η λαϊκή δράση, η οποία ενέχει προωθητικά πολιτιστικά στοιχεία και θετικές συνδηλώσεις.

Τελικά, πρόκειται για τη συνολική εμπειρία των κοινωνικών αγώνων, η οποία είναι υπό συνεχή ανακάλυψη, κριτική μεταβίβαση και φροντίδα, ώστε να αφήσουν παρακαταθήκες για τη συνέχειά τους.

---

160. *Η Αυγή*, «Όταν το σφυροδρέπανο συνάντησε τα τσαρούχια και τη φουστανέλα. Ο Βαγγέλης Καραμανωλάκης και ο Κωστής Καρπόζηλος μιλάνε για τη σχέση της Αριστεράς με το 1821», εφ. *Η Αυγή*, 21-3-2021, σελ. 52-53.

161. Σχετικά με την άλωση της Τριπολιτσάς, όπου υπήρξε μαζική σφαγή αμάχων μουσουλμάνων και Εβραίων, ο Κολοκοτρώνης στα Απομνημονεύματά του, αναφέρει τα εξής: «[...] *Μπαίνοντας τ' ασκέρι, έβαλα να μη σκοτώσουμε τους Αρβανίταις. Εβγήκαν ως 2000, και μέσα εις την Τριπολιτσά έκοβαν. Το άλογο μου από τα τείχη έως τα σαράγια δεν επάτησε γη.* [...] *Το ασκέρι αφού ήταν μέσα το ελληνικό έκοβε και εσκότωνε από Παρασκευή έως Κυριακή, γυναίκες, παιδιά και άνδρες 32.000, μία ώρα ολόγυρα της Τριπολιτσάς. Ένας Υδραίος έσφαξε 90. Έλληνες εσκοτώθηκαν εκατόν. Έτσι επήρε τέλος. Τελάλη, να παύση ο σφαγμός*». Βλ. Θ. Κολοκοτρώνη, *Απομνημονεύματα*, ό.π., σελ. 106-107.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αθανασιάδης Θ., «Των μαστόρων οι κοινότητες», *Η Εφημερίδα των Συντακτών* (ένθετο «νησίδες») 6-7/2/2021.

Αλεξάτος Γ., *Η εργατική τάξη στην Ελλάδα. Από την πρώτη συγκρότηση στους ταξικούς αγώνες του Μεσοπολέμου*, εκδόσεις Ρωγμή, Αθήνα 1997.

Αλεξάτος Γ., *Συνοπτική αναφορά στην ιστορία του ελληνικού εργατικού κινήματος*, εκδόσεις Γειτονιές του Κόσμου, Θεσσαλονίκη 2003.

Αλεξάτος Γ., «Καπιταλιστική ανάπτυξη και εργατική τάξη στις παραμονές της Επανάστασης του 1821», http://ergasianet.gr, 27 Ιανουαρίου 2021.

Αντι-σχολείο, *Back to the (boot) roots. Επιλεγμένα θέματα απ' τον ιμπεριαλιστικό 19ο αιώνα του ελληνικού κράτους*, εκδόσεις αντι-σχολείο, Αθήνα 2010.

Αντύπας Μ., «Η οικονομική ανάπτυξη πριν την Επανάσταση, η διαμόρφωση της ελληνικής αστικής τάξης», *Ριζοσπάστης*, 30-31/1/2021.

Αντύπας Μ., «Οι πλοιοκτήτες των νησιών του Αιγαίου», *Ριζοσπάστης*, 13-14/2/2021.

Ασδραχάς Σ., «Προϋποθέσεις της Επανάστασης του 1821», εφ. *Η Αυγή*, 26-3-2011.

Αυγή, «Όταν το σφυροδρέπανο συνάντησε τα τσαρούχια και τη φουστανέλα. Ο Βαγγέλης Καραμανωλάκης και ο Κωστής Καρπόζηλος μιλάνε για τη σχέση της Αριστεράς με το 1821», εφ. *Η Αυγή*, 21-3-2021.

Γκαργκάνας Π., «200 χρόνια από την επανάσταση του 21. Η κοινωνία αλλάζει με επαναστάσεις», περιοδικό *Σοσιαλισμός από τα Κάτω*, Γενάρης-Φλεβάρης 2021, Νο 144.

Έξαρχος Γ., *ΠΟΥΝΤΕΑ ΝΤΙ ΑΡΤΑ. ΤΟ ΓΕΦΥΡΙ ΤΗΣ ΑΡΤΑΣ*, έκδοση του βιβλιοπωλείου «Σκάλα», Λάρισα 2002.

Ζιούτος Γ. [Ζωιτόπουλος], *Το διεθνές εργατικό κίνημα. Στον 19ο και τις αρχές του 20ου αιώνα*, εκδόσεις Διογένης, Αθήνα 1975.

Ζολώτας Ξ., *Η Ελλάς εις το στάδιο της εκβιομηχανίσεως*, Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα 1964 (δεύτερη έκδοση).

Ιστορικά Γεγονότα (ιστοσελίδα), «14 Μαρτίου 1826: Η πρώτη απεργία στην Ελλάδα που κηρύσσουν οι εργαζόμενοι στο Τυπογραφείο της Διοίκησης, ζητώντας την καταβολή δεδουλευμένων, μεσούσης της Επανάστασης», στο http://istorika-gegonota.blogspot.com/2016/03/14-1826.html, 14-3-2016.

Καραμανωλάκης Β., «1821 και Αριστερά», *Η Αυγή*, 31-1-2021.

Κατσορίδας Δ., «Η ιδιαιτερότητα των απόψεων του Σεραφείμ Μάξιμου σχετικά με τον χαρακτήρα και την ανάπτυξη του ελληνικού καπιταλισμού», περιοδικό *Σπάρτακος*, Ιούνιος 2002, τεύχος 65.

Κατσορίδας Δ., «Σχετικά με τη διάκριση ‘‘παραγωγικής’’ και ‘‘μη παραγωγικής’’ εργασίας», περιοδικό *Επιθεώρηση Εργασιακών Σχέσεων*, τεύχος 21, Ιανουάριος 2001.

Κατσορίδας Δ., «Ο ελληνικός ιμπεριαλισμός», περιοδικό *Κομμουνιστική Επιθεώρηση-ΚΟΜΕΠ* (έκτακτο τεύχος, 2004).

Κατσορίδας Δ., *Σελίδες από τη Γρανίτσα (Διακόπι Φωκίδος)*, εκδόσεις Ρωγμή, Αθήνα 2005.

Κατσορίδας Δ., *Βασικοί σταθμοί του εργατικού-συνδικαλιστικού κινήματος στην Ελλάδα 1870-2001*, εκδόσεις Αρχείο Ιστορίας των Συνδικάτων (ΑΡ.ΙΣΤΟ.Σ.) της ΓΣΕΕ, Αθήνα 2008.

Κολοκοτρώνη Θ., *Απομνημονεύματα*, εκδόσεις Μέρμηγκας, Αθήνα, χ.χ.έ.

Κορδάτος Γ., *Τ’ Αμπελάκια κι ο μύθος για το συνεταιρισμό τους*, εκδόσεις Μπουκουμάνης, τέταρτη έκδοση, Αθήνα 1973.

Κορδάτος Γ., *Η κοινωνική σημασία της ελληνικής επαναστάσεως του 1821*, εκδόσεις Επικαιρότητα, Αθήνα 1983

Κρεμμυδάς Β., *Εισαγωγή στην ιστορία της νεοελληνικής κοινωνίας (1700-1821)*, εκδόσεις Εξάντας, Αθήνα 1988.

Λάζου Βασιλική, *1821-Γυναίκες και Επανάσταση*, εκδόσεις Διόπτρα, Αθήνα 2021.

Λιβιεράτος Δ., *Το ελληνικό εργατικό κίνημα 1918-1923*, εκδόσεις Καρανάση, Αθήνα 1976.

Λιβιεράτος Δ., *Νίκος Καραγιάννης 1904-1969*, Αθήνα 1993 (φυλλάδιο).

Λιβιεράτος Δ., *Περιδιάβαση στην ελληνική ιστορία και οικονομία (19ος-20ος αιώνας)*, εκδόσεις Κουκκίδα, Αθήνα 2019.

Μαϊλη Μ., «Η κομματική ιστοριογραφία για τον χαρακτήρα και τις κινητήριες δυνάμεις της Επανάστασης του 1821 και η στρατηγική του ΚΚΕ», *Ριζοσπάστης*, 9-10/1/2021.

Μάξιμος Σ., *Η αυγή του ελληνικού καπιταλισμού*, εκδόσεις Στοχαστής, τρίτη έκδοση, Αθήνα 1973.

Μάξιμος Σ., *Το ελληνικό εμπορικό ναυτικό κατά τον XVIII αιώνα*, εκδόσεις Στοχαστής, Αθήνα 1976.

Μαργαρίτης Γ., «Το 1821 ανάμεσα στο μύθο και στην αλήθεια. Καλύτερα μιας ώρας...», εφ. *Ελευθεροτυπία*, 26-3-2011.

Μαρξ Κ., *Το Κεφάλαιο*, τόμος δεύτερος, εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1979.

Marx K., *Προκαπιταλιστικοί οικονομικοί σχηματισμοί*, εκδόσεις Κάλβος, Αθήνα [1982].

Μαρξ Κ., *Θεωρίες για την Υπεραξία*, μέρος πρώτο, εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1984.

Μηλιός Γ., *Ο ελληνικός κοινωνικός σχηματισμός. Από τον επεκτατισμό στην καπιταλιστική ανάπτυξη*, εκδόσεις Εξάντας, Αθήνα 1988.

Μηλιός Γ., *1821. Ιχνηλατώντας το Έθνος, το Κράτος και τη Μεγάλη Ιδέα*, εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2020.

Μοσκώφ Κ., *Εισαγωγικά στην ιστορία του κινήματος της εργατικής τάξης. Η διαμόρφωση της εθνικής και κοινωνικής συνείδησης στην Ελλάδα*, εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 1988.

Νικολόπουλος Η., «Ο παροικιακός ελληνισμός ανάμεσα στον 18ο και στις αρχές του 19ου αιώνα», περιοδικό *Μηνιαία Επιθεώρηση*, τεύχος 47, 1985.

Νικολόπουλος Η., *Δομές και θεσμοί στην Τουρκοκρατία. Τα Αμπελάκια και ο κοινωνικοοικονομικός μετασχηματισμός του ελλαδικού χώρου*, εκδόσεις Κάλβος, Αθήνα 1988.

Νικολόπουλος Η., «Οι κοινωνικοοικονομικές και θεσμικές προϋποθέσεις της Επανάστασης του 1821», περιοδικό *Τετράδια*, Χειμώνας-Φθινόπωρο 2021, τεύχος 76-78.

Ομάδα Ενάντια στη Λήθη, *Κυριαρχία και κοινωνικοί αγώνες στον «Ελλαδικό χώρο»*, τόμος πρώτος, εκδόσεις Αναρχική Αρχειοθήκη, Αθήνα 1996.

Παπαρηγόπουλος Κ., *Ιστορία του ελληνικού έθνους*, τόμος 8 [τόμος πέμπτος], εκδόσεις Χρ. Γιοβάνης, Αθήνα, χ.χ.έ.

Πιζάνια Π., «Οι ελληνικές ηγετικές ομάδες το 1821», *Τα Νέα*, 13-14/6/2020.

Πολέμη Πόπη, «Το βιβλίο και οι αντινομίες των επαναστατικών καιρών», *Η Αυγή*, 21-2-2021.

Σβορώνος Ν., *Επισκόπηση της νεοελληνικής ιστορίας*, β΄ έκδοση, εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 1976.

Σκολαρίκος Κ., «Οι κοτζαμπάσηδες», *Ριζοσπάστης*, 20-21/2/2021.

Σταματόπουλος Τ., *Ο εσωτερικός αγώνας*, τόμος πρώτος, εκδόσεις Κάλβος, Αθήνα 1979.

Σταματόπουλος Τ., *Ο εσωτερικός αγώνας*, τόμος δεύτερος, εκδόσεις Κάλβος, Αθήνα 1979.

Σταματόπουλος Τ., *Ο εσωτερικός αγώνας*, τόμος τρίτος, εκδόσεις Κάλβος, Αθήνα 1979.

Σταυρόπουλος Θ., *Ιστορική ανάλυση του αγροτικού ζητήματος στην Ελλάδα*, τόμος α΄ 1267-1827, εκδόσεις Νέα Σύνορα-Α. Λιβάνης, Αθήνα 1979.

Τόμπρας Ν., «Τυπογραφεία, οι τυπογράφοι και η σχέση τους με το Ναύπλιο», μέρος 4ο, στην ιστοσελίδα https://nafpliooldphotos.gr/

Φουντανόπουλου Κ., «Μισθωτή εργασία», στο *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα. Οι απαρχές 1900-1922*, επιστημονική επιμέλεια: Χ. Χατζηιωσήφ, εκδόσεις Βιβλιόραμα, Αθήνα, χ.χ., τόμος Α΄, μέρος 1ο.

Φωτάκου, *Απομνημονεύματα περί της Ελληνικής Επαναστάσεως (1821-1828)*, τόμος πρώτος, εκδόσεις Πελεκάνος, Αθήνα, χ.χ.έ. Ηλεκτρονική πηγή: https://books.google.gr/

Χαρλαύτη Τζελίνα, «Ο Αγώνας κρίθηκε στη θάλασσα», εφ. *Η Καθημερινή*, 25-3-2021.

Χατζηιωσήφ Χ., «Από τη δουλεία στη μισθωτή εργασία», *Η Αυγή* (ένθετο «Αναγνώσεις»), 22-3-2020.

Χατζημιχάλη Αγγελική, «Μορφές από τη σωματειακή οργάνωση των Ελλήνων στην Οθωμανική Αυτοκρατορία: Οι συντεχνίες – Τα ισνάφια», περιοδικό *Ερμής ο Λόγιος*, Ιανουάριος-Απρίλιος 2012, τεύχος 4ο.

Έχει ιδιαίτερη αξία, από την πλευρά του εργατικού κινήματος, να δούμε ποια ήταν η συμμετοχή των εργαζόμενων τάξεων, κατά την Επανάσταση του 1821.

Για να το καταδείξουμε, παρακολουθήσαμε τόσο την περίοδο πριν από την Επανάσταση, δηλαδή την ανάπτυξη, κατά τον 18ο αιώνα, της ανερχόμενης αστικής τάξης και την ανάδυση των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής σε όλες τις οικονομικές δραστηριότητες, όσο και το πολυπληθές τμήμα των εργαζομένων που απασχολείται σε αυτές. Επίσης, τις κοινωνικές αντιδράσεις και τους ταξικούς ανταγωνισμούς που εκδηλώθηκαν από τα πληβειακά στρώματα κατά τη διάρκεια της Επανάστασης.

Οι μεγαλύτερες κοινωνικές αντιδράσεις εκδηλώθηκαν από το ναυτεργατικό δυναμικό και από την πολυπληθή κατηγορία των φτωχών αγροτών, οι οποίοι, υπό την επιρροή των ριζοσπαστικών ιδεών του Διαφωτισμού, απέκτησαν γρήγορα εξεγερσιακή συνείδηση ενάντια στους Οθωμανούς, αλλά και ενάντια στις ανώτερες τάξεις των Ελλήνων προυχόντων, κοτζαμπάσηδων, πλοιοκτητών κλπ.

Εν κατακλείδι, αυτό που προσπαθούμε να αναδείξουμε είναι ότι οι βασικοί πρωταγωνιστές της ιστορίας είναι τελικά «οι από κάτω», οι αδικημένοι, οι καταπιεσμένοι, όλοι αυτοί που αναδεικνύουν ότι η Απελευθέρωση ξεπηδά από τη δράση των ανθρώπων.

ISBN: 978-618-5483-23-4